

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
„УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ”**

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
З КУРСУ
ГУМАНІТАРНОГО МОДУЛЮ
«Цінності європейської цивілізації»**

ДЛЯ СТУДЕНТІВ ІІ КУРСІВ УСІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Затверджено на засіданні
кафедри філософії.
Протокол № 10 від 06. 06. 2011.

Методичні вказівки з курсу гуманітарного модулю „Цінності європейської цивілізації”. Для студентів II курсів усіх спеціальностей / Укл. О.М.Башкеєва, І.І.Какуріна. - Дніпропетровськ: ДВНЗ УДХТУ, 2012.- 58 с.

Укладачі: О.М. Башкеєва, канд. філос. наук,
І.І. Какуріна, канд. філос. наук

Відповідальний за випуск А.Г.Чичков, канд. філос. наук

Навчальне видання

Методичні вказівки з курсу гуманітарного модулю „Цінності європейської цивілізації” для студентів II курсів усіх спеціальностей

Укладачі Башкеєва Олена Миколаївна, канд. філос. наук,
Какуріна Ірина Іллівна, канд. філос. наук

Зміст

1. Вступ	3
2. Тема 1. Становлення аксіології - вчення про цінності – в європейській філософії.....	4
3. Тема 2. Природа цінностей.....	10
4. Тема 3. Європейська цивілізація і загальнолюдські цінності.....	16
5. Тема 4. Зародження й етапи розвитку Європейського Союзу (ЄС).....	20
6. Тема 5. Принципи Європейського Союзу. Структура ЄС.....	26
7. Тема 6. Україна і Європейський Союз. Європейська ідентичність.....	30
8. Тема 7. Іслам у Європі. Європа і виклики мультикультуралізму: діалог цивілізацій.....	34
9. Тема 8. Перспективи європейської цивілізації в умовах глобалізації і пошук нових цінностей.....	39
10. Список літератури.....	43
11. Додаток 1. Конвенція про захист прав людини й основних свобод.....	45
12. Додаток 2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.....	50

Вступ

Поведінка людей у значній мірі визначається тими нормами, зразками і цінностями, що визнані в даному суспільстві як природні. Навчальний курс «Цінності європейської цивілізації» є актуальним і своєчасним, тому що євроінтеграція оголошена основним і незмінним пріоритетом зовнішньої політики України. Цей курс дозволяє краще зрозуміти, що таке основні європейські цінності, інституції, організації тощо. Навчальна дисципліна складається з лекційних, семінарських занять, складання рефератів та самостійної роботи.

Значення дисципліни полягає у поданні всебічної інформації студентам для розвитку їх уявлень про особливості історично сформованих європейських цінностей, що буде сприяти більш глибокому розумінню принципів функціонування і цінностей Євросоюзу в їхній подальшій роботі і житті.

«Цінності європейської цивілізації» - одна з галузей аксіології (розділу філософії). Крім того, вона тісно пов'язана, насамперед, з етикою, естетикою. Адже цінності завжди припускають свою протилежність, а значить вони нерозривно пов'язані з такими поняттями як добро і зло і що вони означають для європейців, які їхні уподобання в естетичному плані, що викликає в них відразу, неприйняття. Звідси випливає, що цінності європейців безпосередньо пов'язані з їхньою діяльністю, а значить і культурою як матеріальною, так і духовною, котрі досліджує культурологія. Оскільки сформовані цінності людей є наслідком історичного розвитку кожного етносу і нації в цілому, то безперечно даний курс зв'язаний з антропологією, етнографією та соціологією в плані дослідження територіальних закономірностей, що складаються у формуванні традицій, звичаїв і звичок людей у їхньому повсякденному житті і діяльності.

У процесі освоєння дисципліни використовуються наступні освітні технології, способи і методи формування компетенцій: проблемна лекція, дискусія, дебати, підготовка письмових аналітичних робіт, семінари, реферати. До основних методів дослідження дисципліни «Цінності європейської цивілізації» відносяться загальнонаукові методи: аналіз, порівняння, аналогія а також принципи історизму і об'єктивності.

Ціль даного курсу складається у формуванні в студентів компетенцій, що дозволяють їм: складати комплексну характеристику європейських цінностей з урахуванням їхньої соціально-культурної, економічної, демографічної, географічної, релігійної й іншої особливостей формування; виявляти ступінь і характер впливу релігійно-етичних вчень на становлення і функціонування європейських цінностей; поважне і дбайливе відношення до історичної спадщини і культурних традицій народів України і зарубіжжя, толерантно сприймати соціальні, релігійні і культурні розходження.

У результаті освоєння дисципліни студент повинен мати уявлення про процес формування європейської цивілізації; розуміти значення цінностей у формуванні цивілізацій; знати основні поняття аксіології; основні етапи формування західної цивілізації; найважливіші події й особливості європейської цивілізації; співвідносити поняття «європейська історія» і «європейська цивілізація».

Тема 1. Становлення аксіології - вчення про цінності – в європейській філософії.

Аксіологія (від ахіо - цінність, logos - слово, вчення) - один з наймолодших розділів філософії. Як самостійна філософська наука аксіологія з'явилася лише наприкінці XIX століття, хоча судження про різні види цінностей - про благо, доброту, красу, святість тощо - зустрічаються й у класиків античної філософії, і в теологів середньовіччя, і в мислителів Відродження, і у філософів Нового часу, однак узагальнюючого уявлення **про цінності і про закономірності їх прояву в різних конкретних формах** у філософії не було до середини XIX ст. Головне завдання аксіології – показати, як можлива цінність у загальній структурі буття і яке її відношення до фактів реальності.

У центрі уваги грецької думки, вже в міркуваннях Сократа і Платона, стоїть розум як здатність пізнання, причому *Логос – це і розум, і слово*, оскільки слово є безпосереднім носієм думки. Грецька філософія, при всьому розходженні вчень, - суцільно раціоналістична філософія, і навіть міф, що описував світ богів, розглядався Лукрецієм як спосіб пізнання природи (Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей). У людині античні мислителі бачили носія Логосу, що і зробило її „мірилом усіх речей” (Протагор). Якщо жити, то як, для чого — філософи намагалися збагнути сутність людини, причину її страждань. Вищою цінністю життя стародавні філософи вважали природу, але не ту природу, що оточує нас, не природне середовище, а істинну природу — споконвічний закон буття. Цей

світовий закон — Логос у Геракліта, Дао — у Лао-цзи, Апейрон — у Анаксимандра і т.д. Доки людина жила в замкнутому світі родової міфології, доки вся її поведінка суворо регламентувалася традиційною родовою мораллю, не поставало питання про індивідуальну відповідальність, про відповідність життя індивіда цьому колективному, універсальному закону.

Та коли родова мораль стала руйнуватися, не задовольняючи потреб розвинутого суспільства, набула величезної ваги світоглядна проблема моральної відповідальності людини, проблема моральної істини. Полісна демократія, сформована на принципах земляцтва, сусідства, не відповідала більше вимогам економічного і соціального розвитку і мусила поступитися місцем громадянському суспільству, організованому на засадах вільного товаровиробництва, якому відповідало індивідуальне самовизначення особи. В цей час постала філософія Сократа. Сократ перший проголосив, що добродійність є знанням. Ця теза мала декілька наслідків: 1) відтепер розум, а не традиція чи авторитет став суддею моральності людини; 2) спираючись на розум, людина мусила свідомо і відповідально ставитись до свого життя; 3) людина змушена була виробити, сформувану свою систему цінностей, моральний кодекс, з точки зору якого оцінювати життя світу, — і це головне. У цьому й полягала та світоглядна революція, яку констатував Сократ: відтепер не світовий закон визначав спосіб життя індивіда, а особистість мусила виробити і протиставити природному хаосу свій моральний закон. Так уперше в філософії заявила про себе ціннісна проблематика.

Середньовічна ментальність затвердила пріоритет Віри стосовно Розуму („вірую, тому що абсурдно” - Тертуліан). У середньовічних філософів і теологів, як і в античних мислителів, зустрічаються лише розрізнені висловлення про різні види цінності, але *відсутнє цілісне уявлення про природу цінності як такої*. Середньовічним теологам відома лише одна справжня цінність – Бог. Всі інші цінності – моральні, естетичні, політичні, навіть сама істина, - є для релігійної свідомості тільки проявами Божества, потойбічного світу, божественно-духовної енергії. Аксиологія тут розчинилася в теології. Середньовічна тріада – **Істина, Добро, Краса** – буде розглядатися в наступних навчаннях, наприклад, у розподілі духовних сил на розум (Істина), почуття (Краса) і волю (Добро) у Г. Лейбніца.

Епоха Відродження, що протиставила теоцентризму Середньовіччя нове світосприймання – антропоцентризм, повернулася до античних уявлень про цінності. Вже в італійських гуманістів можна зустріти міркування про моральні цінності (Л. Бала), політичні цінності (Н. Макіавеллі), що незалежні від релігії.

Єдина теорія цінності не склалася й у XVII – XVIII ст., тому що уявлення про красу, добро, справедливість, соціальний прогрес залишалися другорядними в цей час. Нове світосприймання ставило собі мету – пізнати природу, а для цього спиратися на силу Розуму, наукове мислення, і насамперед математичне знання.

Епоха Просвітництва пов'язала «світло» не з божественним сяйвом, а з пізнавальною міццю Розуму. «Я мислю, отже, існую – відома формула Р.Декарта». Людина – істота, що володіє Розумом (Homo Sapiens), а не середньовічна «Homo Deo», істота, створена Богом. Тільки в середині XVIII століття стала усвідомлюватися однобічність раціоналістично-сциентистської

орієнтації культури, і почалися пошуки альтернативного погляду на людину, її духовний світ, зв'язок з іншими людьми і природою.

Поворотним пунктом у розвитку проблеми цінностей стала філософія І.Канта, його вчення про регулятивні принципи практичного розуму, за яким вищі цінності буття мають не онтологічні, а виключно регулятивні підстави до існування. Цим самим Кант першим розмежував поняття буття і блага, протиставивши сферу моральності як свободи сфері природи, яка має підлягати закону, необхідності.

У працях учнів і послідовників Канта проблема цінностей набула вже самостійного значення. Аксиологічний напрям у філософії почав формуватись у другій половині XIX ст. в працях Г.Лотце, В.Віндельбанда, Г.Ріккєрта. В XX ст. аксиологічну проблематику продовжують активно розробляти представники феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, теорії соціальної дії. Ця велика дослідницька активність свідчить про неподоланність вихідної філософської колізії — розуму і цінностей. Лінія розмежування проходить для філософських шкіл через проблему раціональної чи моральної (ціннісної) визначеності світу. Чи може людина, спираючись на власний розум, гармонійно, досконало влаштувати своє життя, чи вона мусить визнати існування вищих від розуму цінностей, які треба сприймати як закон.

Романтизм підготував ґрунт для народження теорії цінності, рішуче протиставивши раціоналізмові Просвітництва, що абсолютизував можливості пізнавальної діяльності мислення, **емоційну активність духовного життя людини**. Романтизм завершив перехід від традиційної культури з її стабільними принципами, освяченими авторитетом міфу, які сприймалися тому **не як цінності**, а як **об'єктивні закони буття**, до культури особистісно-креативної, динамічної й інноваційної, ціннісне забезпечення якої сприймалося вже не як раз і назавжди дане, божественне по своєму походженню, а як **людське, що формується в культурі і тому мінливе - і в історичному часі, і у географічному просторі**. Романтизм вперше осяг Історію як закономірну зміну одного типу культури з його специфічними цінностями іншим і одночасно визнав у Сході своєрідний тип культури, відмінний від Західного по втіленим у ньому цінностям, але рівноправний європейському, якщо не більш піднесений, шляхетний, прекрасний.

Виявлення своєрідності феномена Цінності, що принципово відрізняється від **фактуальності об'єктивного буття**, було здійснено в 1860-і роки німецьким філософом Г. Лотце в його трактаті „Підстави практичної філософії”; до цінностей були віднесені **благі, прекрасні, справедливі** і інші прояви буття, звернені “до наших почуттів, але зовсім не залежні від нашої самоволі”, і “вироком нашого почуття установлюється визначена градація цих цінностей”.

Вирішальне значення в утвердженні місця ціннісної свідомості в культурі мала філософія Ф. Ніцше. Саме буття він трактував, у кінцевому рахунку **не як об'єктивну реальність, а як цінність**. «Що є добро і зло, того ще ніхто не знає». (Ф. Ніцше. «Так говорив Заратустра»). Майбутню задачу філософа Ніцше бачив в тому, щоб вирішити **проблему цінності**. На початку XX ст. Г. Мюнстерберг дав назву своїй книзі “Філософія цінностей” і вперше в історії **аксиологічної** думки

побудував систему у виді таблиці, покликану продемонструвати ціннісне осмислення людиною світу. Він виділив життєві цінності і культурні цінності, розподіливши їх на цінності зовнішнього світу, найближчого оточення і внутрішнього світу. У цьому просторі він виділив логічні цінності (речі, істоти, оцінювання; природа, історія, розум), естетичні цінності (гармонія, любов, щастя; образотворче мистецтво, поезія, музика), етичні цінності (ріст, прогрес, саморозвиток; господарство, право, удача), і метафізичні цінності (творіння, одкровення, порятунок; Всесвіт, людство, Понад-Я).

На початку ХХ ст. увага філософів до аксіологічної проблематики ставала усе більш і більш широкою. Основоположник філософської антропології М. Шелер фактично звів до цінностей *усе духовне життя людини*, визнавши вищою їхньою формою *релігійні* цінності. Інший видатний представник європейської філософії цього часу глава баденської школи неокантіанства В. Віндельбанд стверджував у 1909 р. у роботі, присвяченій дослідженню ролі філософії в духовному житті Німеччини в ХІХ ст., що нині філософія стає взагалі “вченням про загальнозначущі цінності”, тому що заклик Ф. Ніцше до “переоцінки всіх цінностей” “став гаслом наших днів” і “те, чого ми в дійсний час очікуємо від філософії, - це міркування про вічні цінності, що обґрунтовані вищою духовною дійсністю”. Філософ пояснював це тим, що “інтелектуальні ідеали початку минулого сторіччя зблякли, їхнє місце заступила дієздатність волі”...Ця глибинна потреба часу породила *філософію цінності* і привела до розуміння культури як “світу втілених цінностей”, і її дослідження стало зводитися до опису *історії цінностей*; з цих же передумов вирісла теорія “локальних цивілізацій” О. Шпенглера і його послідовників.

У 1919 р. М. Хайдеггер вказував в університетському курсі лекцій: “Фундаментальне переконання в приматі цінності стає настільки загальним, що витримує усілякі впливи і проблемні напрямки”, - і назвав філософію цінності “культурфілософією сучасності”. На початку 1930-х рр. О. Краус у передмові до своєї книги “Теорії цінності: Історія і критика” писав: “Число робіт з теорії цінності в наш час незвичайно виросло. Філософія цінностей стала модною. Це свідчить про інтерес до цієї найважливішої проблеми”. Класик соціологічної думки М. Вебер зробив поняття “цінності” одним із ключових у цій області знання, визначаючи з його допомогою *спрямованість інтересів*, яка властива кожному соціально-історичному «світовому порядку».

В другій половині ХХ ст. *знову виникла ситуація тотальної «переоцінки цінностей»*. Індустріальне суспільство змінилося постіндустріальним, модернізм – постмодернізмом; одночасно активізувалися контакти Заходу і Сходу в умовах подолання колоніалізму і визнання принципової рівноправності культур усіх регіонів і всіх народів світу. Це привело до актуалізації проблеми цінностей. Так, показовим є дослідження К.Сітарама і Р.Когделла (США) «Про міжкультурну комунікацію» (1976), де зіставляються системи цінностей на Заході, Сході, в Африці, у мусульманських народів і американських негрів. Переклад цієї книги був опублікований у 1992 р. у журналі «Человек» (Росія). В останні десятиліття відбулися серії конференцій, дискусій і семінарів по проблемі теорії цінності, у яких брали участь філософи з багатьох країн світу; один за іншим виходять

монографічні твори філософів, соціологів, культурологів по теорії цінності. Відомий вчений А. Тоффлер у збірнику «Цінності і майбутнє» писав: перед людством відкриті сьогодні багаті і різноманітні можливості подальшого розвитку, «але яке майбутнє воно вибере, буде залежати від цінностей, що визначають процес прийняття ним рішень».

Що ж таке цінність або система цінностей? Як вони міняються? Цінністю вважається будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, заради якого вона живе. Також цінності — соціально схвалювані уявлення більшості людей про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо. Звичайно під цінностями маються на увазі основні принципи устрою родини, суспільства і держави, поділювані більшістю громадян. Уводячи моральні критерії в оцінки відносин не тільки між людьми і їхніми об'єднаннями, але і державами, система цінностей служить сіткою координат, поза якою втрачається ідентичність (якщо не сам сенс існування) будь-якої цивілізації.

Хоча згодом цінності можуть еволюціонувати, їхня основа порівняно стабільна. Вони закріплені у вдачах і звичаях, догматах і ритуалах релігійних конфесій, нормах законодавства. Їх уособлюють образи справжніх або міфологізованих героїв минулого — пророків і святих, геніїв науки і культури, великих державних діячів і полководців.

Сам термін «цінність» уже давно вживався філософами і представниками різних наук не тільки в книжковому, але й у розмовній мові як саме звичайне слово поряд з багатьма іншими: «цінне відкриття» і «цінність майна», «цінне визнання» і «цінності», «цінне в людині» і «цінне для людини». Слово це не мало строго однозначного смислу і тому мало безліч синонімів: достоїнство, заслуга, користь, благо, вартість, надбання, коштовність і т.п. У більшості європейських мов поняття цінності і вартості позначаються одним терміном: Wert - у німецькому, value - в англійському, valeur - у французькому, valor - в іспанському, valore - в італійському і т.д., що, до речі, послужило однією з причин змішання цих понять у зарубіжній політекономії.

У філософській лексикон поняття цінності (саме поняття, а не просто випадково ужитий термін) уводиться лише в 60-х роках XIX ст., коли за ним закріплюється цілком визначений зміст: це *значимість* чого-небудь на відміну від *існування* об'єкта або його якісних характеристик. Так визначив поняття цінності німецький філософ Герман Лотце. Правда, його співвітчизник Герман Коген пізніше заперечував цей пріоритет. Нове поняття починає всебічно розроблятися філософами. Виникає теорія цінності, а в ній - цілий ряд раз особистих шкіл. У перше десятиліття XX століття ця область дослідження виділяється в самостійну теоретичну дисципліну, що одержує своє найменування - «аксіологія». Винахід назви для нової дисципліни приписується французькому філософу П. Лані і німецькому філософу Е. Гартману.

Цінність не є щось існуюче. Візьмемо поняття добра. Воно не просто висловлює щось про дійсність, констатує те, що є. Воно схвалює дещо, пропонує його, вимагає, щоб воно було здійснено, призиває до цього і т.д. Отже, і наші уявлення про цінності говорять про належне, а не про суще. Коли людина

мислить цінне, вона не просто споглядає дійсність, а активно відноситься до неї. Людина, переймаючи ідеєю цінності, настроюється на практичну дію, мотивує, таким чином, свої вчинки, стає здатною перетворювати дійсність відповідно до свого розсуду. Виходить, цінність - це й ідея і якась рушійна сила, що от-от здійснить себе в реальності. Цінності - це, з одного боку, характеристики предметів (явищ), у яких людина якось зацікавлена і котрі вона оцінює позитивно або негативно, а з іншого боку - такі форми свідомості, у яких виражене нормативно-оцінне відношення людини до навколишньої дійсності. Оцінюючи навколишнє з нашої суб'єктивної точки зору, маючи про життя визначене (ціннісне) поняття, ми повинні і робити відповідним чином. Тоді ідеї добра, справедливості, прекрасного переходять у дію, потім у дійсність.

Особливості сучасної світової ситуації, необхідність діалогу і знаходження компромісів вимагає гнучкого, конструктивного відношення до цінностей, що несумісно з твердою позицією ствердження вічних, незмінних і цілком незалежних від людини цінностей.

Таким чином, потрібен новий підхід до аксіології, який називається конструктивною аксіологією. Цінності мінялися, міняються і будуть мінятися, хочемо ми цього чи ні. Протягом історії людина послідовно змінювала умови і форми свого життя зі сфери традиційної заданості в сферу освоєння і конструювання. Це відбувалося з формами господарства, правом, відносинами влади, з картиною світу. Немає причин, що перешкоджають включенню в цей ряд також світогляду, моралі і цінностей. Інакше кажучи, рано або пізно цінності будуть не просто стихійно мінятися, але раціонально освоюватися, коректуватися і конструюватися.

Отже, проблема цінності дозволяє зрозуміти унікальну природу людини, її надзвичайний стан у світі. Які цінності, такі і суспільство, і особистість. Цінності активно впливають на дійсність, не втручаючись в природні закони буття, і не дивно, що проблемі цінностей у літературі приділено стільки уваги. Гостріше ця проблема ставала в перехідні періоди суспільного розвитку (соціальні зрушення, нестабільність). Аксіологічна теорія завжди відігравала певну роль у боротьбі між силами прогресу і реакції, між цінностями нового життя і цінностями, що ідуть у минуле. Адже той, хто досліджує, сам дає оцінки. Він судить сьогодення і малює майбутнє таким, яким він його хоче або сподівається побачити.

Питання для самоперевірки:

1. Аксіологія - один з наймолодших розділів філософії. Коли з'явилася аксіологія як самостійна філософська наука?
2. Сформулюйте аспекти ціннісної проблематики у визначенні класиків античної філософії.
3. Як трансформувалась аксіологічна проблематика у Середньовіччі, епоху Нового часу, сьогоденні?
4. Чи можуть цінності згодом еволюціонувати?
5. В чому, на вашу думку, полягає суть нового підходу до аксіології - конструктивної аксіології?

Тема 2. Природа цінностей.

Світ цінностей складний, його важко описати. Цінності різноманітні і неоднорідні. Виділяють *фінальні, інструментальні і похідні цінності*.

Фінальні цінності – це вищі цінності й ідеали, найважливіше яких немає нічого. Вони цінні самі по собі, а не тому що служать засобами для досягнення яких-небудь інших цінностей. Це кінцеві цілі людських устремлінь. Фінальні цінності – це, наприклад, *людське життя, воля, справедливість, краса, щастя, любов, дружба, честь і достоїнство особистості, законність, гуманізм...* Ці цінності потрібні самі по собі.

Інструментальні цінності являють собою засоби й умови, необхідні для досягнення і збереження фінальних цінностей. Наприклад, якщо здоров'я – фінальна цінність, то відпочинок на курорті як засіб його зміцнення – інструментальна цінність.

Похідні цінності – це наслідки або вираження інших цінностей, що мають значимість лише як ознаки і *символи* останніх. Так, подарунок від коханої людини – похідна цінність: він є наслідок або знак її любові.

Цінності в житті суспільства виступають соціально-значимими орієнтирами діяльності суб'єктів, одним із факторів розгортання політичної історії. Вони є чимось більш високим, ніж звичайна зацікавленість людини. Люди, що поділяють однакові цінності, становлять соціальні групи, об'єднуючись у політичній, економічній боротьбі, спрямовуючи, таким чином, історію в певному напрямі. Цінності скріплюють громадську єдність, цілісність соціуму, перешкоджаючи руйнівному впливу ззовні. Виконуючи важливу роль інтегруючих, соціалізуючих, комунікативних засад у житті суспільства, цінності забезпечують духовно-вольову єдність суспільства, високий рівень самосвідомості і організованості його членів.

Суспільні цінності формуються поступово, через відбір певних видів поведінки і досвіду людей. Спочатку вони з'являються як сукупність звичок, прийомів людського побуту, специфічні форми поведінки, що передаються від покоління до покоління як ознаки власне людського способу життя, відмінні від тваринних, інстинктоподібних. З часом ці прийоми побуту закріплюються, схематизуються в таких нормативних утвореннях, як традиції, обряди, звичаї, ритуали. В них кодуються еталони суспільно схваленої поведінки людей. В подальшому вартісні взірці транслуються, зберігаються і передаються через соціальні інститути: установи освіти, виховання, масової інформації, релігії, політики, права тощо. Підсумком і метою тривалого прищеплювання ціннісних якостей є формування людської психології, ментальності, способу життя членів у потрібному, характерному для даного типу суспільства напрямі.

Суб'єкт-об'єктна природа цінностей. Існування культурних цінностей характеризує саме людський спосіб буття, рівень виділення людини з природи. Ціннісний тип світорозуміння зумовлений суспільним способом життя людини, існуванням суспільних потреб. Ці потреби охоплювали основні сфери побуту вже первісної людини — працю, ритуальні танці, навчання, поховальні обряди, звичаї подарунків, гостинності, заборону кровозмішання, жарти, релігійні і магичні

дійства. Потреба в таких видах діяльності не мала безпосереднього біологічного значення. Вони і становили основу перших ціннісних комплексів.

Завдяки соціальним потребам людина в своїй життєдіяльності могла керуватись образом належного, потрібного, але ще наявне не існуючого співвідношення речей. Завдяки цьому цінності формували особливий світ духовного буття, що підносив людину над реальним. З розвитком суспільства і його структуруванням, поглибленням духовності людини, ускладнювалось і ціннісне світосприйняття, охоплюючи все нові потреби. Цінності допомагали людині будувати соціальне привабливий світ можливої дійсності, підносячи їх над буденністю. Ціннісні виміри давали змогу усвідомити дві площини реальності — ідеальну і реальну, співвідносячи їх, розглядаючи ідеальний світ як взірцевий щодо реального. Отже, суспільні цінності хоч і виростали з реальних соціальних потреб, поступово набували ідеалізованих рис. Цим і пояснюється їхня складна двоїста суб'єкт-об'єктна природа.

Ціннісна свідомість творить власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. У ціннісній формі людина не об'єктивує, а суб'єктивує зовнішню дійсність, привласнюючи її, наділяючи людськими смислами, стверджуючи тотожність з собою. Тому цінністю є лише те, що усвідомлюється, переживається як цінність.

Світ цінностей — це світ самої практичної діяльності. Наше емоційне ставлення до явищ зовнішнього буття, їх оцінка здійснюється в практичному житті. Ціннісна свідомість не цікавиться, чим є предмет сам по собі, для неї важливо лише те, яке значення він має для нас, в чому його цінність. "Прекрасне і потворне, піднесене і нище, трагічне і комічне, добро і зло не існують в об'єктивному світі самі по собі. Вони відчуваються нами як оцінки. Таким чином, аксіологія як теорія цінностей має починати аналіз природи цінностей з дослідження характеру і структури людської діяльності.

Цінності як структурний елемент діяльності. Свій ціннісний світ людина вибудовує в процесі предметно-практичної діяльності. А будь-який акт діяльності включає в себе ідеальний момент, під час якого складається задум дії, її ідеальна мета, план реалізації, а також життєвий смисл цієї діяльності, загалом те, задля чого здійснюється вся дія. Саме цей момент діяльності і характеризує категорія цінності. Генетично цінності в процесі суспільної практики акумулювали в собі потреби, інтереси, емоційні переживання суб'єкта.

Цінності виростали з нестатку як стану об'єктивної нестачі того, що потрібне для розвитку й існування індивіда. Потреба формувалась уже як усвідомлений нестаток, а потім потреба трансформувалась в інтерес. На відміну від потреби, що спрямовувала людину на об'єкт її задоволення, інтерес орієнтований на ті умови, які забезпечують можливість задоволення потреби. Інтерес формується об'єктивно, як відображення місця індивіда в системі суспільних відносин, а суб'єктивно він відображається в меті. Мета — це ідеальний, спонукальний імпульс до активної діяльності, в якій відтворюється ідеальний образ задоволеної потреби, що спонукає людину до діяльності.

Важливу роль у ціннісному ставленні до дійсності відіграють емоційні переживання, пристрасті. Завдяки емоційному переживанню відбувається

внутрішнє освоєння життєвих ситуацій, надається їм особистісний смисл. Саме з емоційного ставлення виникає відчуття значимості явищ, суб'єктивне поцінування їх. У свою чергу цінності надають емоціям глибини, значущості, перетворюючи їх у стійкі почуття. Завдяки емоціям у ціннісних актах людині дана вона сама, її суб'єктивно-психологічне ставлення до дійсності.

Об'єднані в єдиний комплекс *потреби, інтереси й емоційні переживання* утворюють єдиний феномен цінності. Можна визначити цінність як об'єктивну значимість явищ, ідей, речей, зумовлену потребами й інтересами соціального суб'єкта. Але цінністю є не тільки наше ставлення до об'єктивних речей, а й предмет, який знаходить потреба для свого задоволення, отже, це — функція предмета задовольняти наші потреби. Маючи таку складну будову, цінності в процесі діяльності виконують роль останньої підстави вибору цілей і засобів реалізації діяльності.

І ціль, і цінність виступають регуляторами діяльності, проте між ними є відмінність. Ціль також має важливе значення в процесі діяльності. Вона ідеально містить у собі майбутній результат, діяльності, таким чином спрямовуючи й організуючи весь діяльний процес. Як така спонукальна сила, ціль є складним інтегральним об'єднанням знань, волі, емоцій, цінностей, а на відміну від цінності вона є технологічним утворенням, елементом проєктивної свідомості і завжди викликає доцільну дію. Цінність же зберігає елемент нездійсненності, недосяжності і завдяки цьому духовної піднесеності.

Ціннісний світ людини складається з *ціннісних елементів*. На відміну від пізнавально-категорії цінності образу, спрямованого на відображення світу таким, який він є, основою, вихідною, власною формою буття цінності є чуттєве переживання. Воно не може бути виражене в об'єктивних характеристиках. Атрибутами його є *закличність, наказовість, бажаність*, але не об'єктивність, всезагальність і необхідність.

Цінність — *явище соціальне*, тому не може бути однозначно істинною чи хибною. В певних соціальних умовах суб'єкт позбавлений ціннісного вибору, а тому і відповідальності за свою оцінку. Важливими характеристиками цінності є об'єктивна значущість та суб'єктивна норма, на які теж не можна поширювати поняття істини. Критерії ціннісного вибору завжди відносні, зумовлені поточним моментом, історичними обставинами, тому що переводять проблему істини в моральну площину.

Цінності включають в себе *когнітивний і емоційний компоненти*, знання та оцінку. Ці компоненти мають протилежні логічні властивості. Знання фіксують суще, цінності — належне; в знаннях людина абстрагується від своєї зацікавленості, в оцінці, навпаки, стверджує свій інтерес. У знаннях людина усвідомлює предметну вираженість світу, в оцінці з'ясовує, чи відповідає дійсність її потребам. Оцінювання дійсності має зворотне щодо пізнання спрямування на оцінювача. Тому ціннісний рівень свідомості має потужний духовний потенціал самоудосконалення людини, її самотворення.

Перетворюючи дійсність, людина надає їй ціннісну функцію. Будь-який витвір людської діяльності реалізує в собі ціннісний проєкт, але цінним він стає лише тоді, коли задовольняє певну потребу. Прядиво, з якого нічого не виткано,

ще не є цінністю. Зацікавленість у певних потребах є неодмінною умовою оцінки. Відсутність потреби робить неможливою оцінку. Якщо цінність виражає здатність об'єкта виконувати певну роботу, то оцінка судить про спосіб виконання цієї роботи. (Житло — цінність, упорядковане житло — оцінка). Таким чином, оцінка поєднує потенційну цінність предмета з потребами й інтересами суб'єкта.

Оцінка передбачає існування підстави або критерію, згідно з яким відбувається оцінювання. Такою підставою служить потреба, щодо якої визначається цінність предмета, або норматив, норма, що порівнює предмет з усталеним взірцем. Отже, акт оцінки передбачає порівняння двох реальностей — духовної і матеріальної.

Залежно від взірця оцінювана річ може виявитись гарною чи поганою. Спіноза сказав, що "гарна споруда — всього лише погані руїни". Взірцем, згідно з яким здійснюється оцінювання, виступають утворення нормативного характеру. До них належать стандарти, правила, закони, команди, директиви, технічні норми, моральні заповіді. Існування таких стандартів надає оцінці узаконеного, санкціонованого характеру. Мова, слова також можуть розглядатись як нормативне утворення. Назвати річ — значить підвести її під певне поняття, взірець. Назвати звичну річ іншим ім'ям — значить підвести її під інший взірець, тобто інакше оцінити. Тому вивчення мови є процесом засвоєння стандартних уявлень про світ.

Порівняно з цінностями норми втрачають той відтінок ідеальності, що зумовлює природу цінності. Якщо норми — це взірці загальноприйнятої поведінки, еталони нормативної дії, то цінності зберігають момент бажаності, закличності дії. Але й норми не існують поза цінностями, без них вони вироджуються в алгоритми, схеми поведінки.

Основна форма, у якій функціонують цінності, — *ідеал* (від франц. *idealis* — вид, образ, ідея) — взірець, дещо досконале, вища мета прагнень. Цим словом, з одного боку, називають вищий ступінь цінного або найкращого, завершений стан будь-якого явища. Це може бути тільки уявне, інтелектуально сконструйоване явище (наприклад, „ідеальний газ”, „абсолютно тверде тіло”); але так можуть називатися й реальні події і явища (наприклад, „ідеальне рішення”, „ідеальна кольорова гамма”, „ідеально виконане завдання”). З іншого боку, ідеалом називають індивідуально прийнятий стандарт, що, як правило, стосується особистих якостей і здібностей. Право кожного — мати свій індивідуальний смак, а значить, і свій „ідеал”.

Особливістю ідеалу є його нездійсненність. У цьому проявляється абсолютність ідеалу, його безкінечність, принципова недосяжність. Саме завдяки безкінечності ідеалу можлива ціннісна ієрархія, певна градація, що визначається відповідністю, ідеалу; ідеал же не має ступенів. Ідеал є гранично вираженою цінністю, організуючим, цільовим началом людської життєдіяльності. В ідеалі риси цінності більш загострені, чіткіше виявлені момент доцільності, імперативності, спонукальності. Найяскравіше в ідеалі виражена його закличність, імперативність; він виступає цементуючим началом життя, його організуючою силою, що перетворює буття людей у структурно-упорядковане ціле, цілеспрямований процес.

Ціннісні орієнтації утворюються на основі системи цінностей. В них відображається вибіркове, суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов її життя. Найважливішою функцією цих орієнтацій є функція регулятора зовнішньої поведінки індивіда. В історії культури було багато систем ціннісних орієнтацій, які на основі домінуючих цінностей об'єднувались у типи ціннісних орієнтацій. Дослідники виділяють різні типи таких орієнтацій. Загально визнаними є такі: етико-релігійна (етизм), образно-естетична (естетизм), утилітарна ціннісна, науково-теоретична, політична (етатизм) орієнтації.

Домінування в кожному з типів певного виду цінностей модифікує сукупний зміст таких систем і робить їх системами, на які орієнтовані певні соціально-культурні групи, з визначеними установками та способом життя.

Етизм — це система, що найбільшою мірою виражає загальнолюдський зміст. Цей тип орієнтації будується на ідеалах добра, гуманності, справедливості, для нього характерний високий рівень суспільної активності, відповідальності за долю інших людей.

Для естетизму найбільш властива орієнтація на естетичні цінності в житті людини. Це однобічна життєва орієнтація, привабливість якої — у здатності відірватись від світу турбот і відповідальності. Естетизм може бути аморальним, спрямованим проти етичних основ життя суспільства.

Ціннісній орієнтації утилітаризму характерне домінування господарського, прагматичного підходу до всіх цінностей. Ця орієнтація вимірює всі цінності користю, тобто знецінює їх, зводячи навіть людину до її вартості.

Науково-теоретична орієнтація спрямована на пошук абстрактних сутностей в поясненні життя. В поясненні світу вона апелює до теоретичних доказів і претендує на універсальність свого світобачення.

Політична орієнтація пов'язана з прагненням до влади, до кар'єри. Вона притаманна шанолюбним людям, що задля досягнення своїх цілей уміють об'єднувати інших.

Ціннісні орієнтації можуть формуватись у будь-якій сфері життєдіяльності. Філософія розглядає лише ті орієнтації, що виражають сутність людини універсальним чином. Ці універсальні цінності є загальнолюдськими властивостями людини у її відношенні до світу. Антропологи вважають, що найглибшою основою загальнолюдських цінностей є такі спільні для всього людського роду біологічні фактори, як наявність двох статей, потреба в їжі, теплі, сексі, вікові відмінності, потреба в тривалій соціалізації дітей. Культурні універсалії зумовлені родовими ознаками людського побуту, є спільними для всіх людей і всіх етносів. Співвідношення елементів загальнолюдського і національного в кожному етносі неповторне, що і зумовлює унікальність кожного суспільного утворення людей.

До таких базових, *загальнолюдських цінностей* належать цінності добра (блага), свободи, користі, істини, правди, творчості, краси, віри. Підсумковою цінністю є благо як єдність істини, добра і міри. Благо виступало вищим життєвим орієнтиром людини, узагальнювало в собі і вищу мету її існування, і спосіб життя. Усвідомлення себе частиною універсуму, свого неповторного буття в ньому виражалось у цінностях сенсу і свободи. Пафос перетворення світу

орієнтував людину на користь, а подолання перешкод — на цінність добра. Пізнання об'єктивного світу і суб'єктивного світу інших людей формували цінності істини й правди. Пізнання і перетворення світу обумовлювали ставлення до світу на основі творчості. Цілісний погляд на світ обумовлював, підносив людський дух до мудрості, а зв'язок з універсумом формував цінності краси і віри. Вищі цінності відображають фундаментальні відношення та потреби людей складають фундамент індивідуального світогляду. Які цінності можуть стати вищими для людини, залежить від багатьох обставин. Що для людини найважливіше, вона з'ясовує на рівні фундаментального вибору, коли визначає свою особистість. Вищими цінностями можуть бути: здоров'я, сім'я, кохання, свобода, мир, війна, держава, праця, істина, честь, споглядання, творчість тощо. Отже, визначення цінностей як вищих здійснюється на рівні індивідуального вибору.

Порівняно із звичайними цінностями вищі цінності мають скоріше орієнтаційний, ніж регулятивний характер, в них більше споглядальності. Вищі цінності — це місткі, емоційно-образні узагальнення провідних соціокультурних орієнтацій, що визначають усі сфери життя людини. До них відносяться цінності суспільного устрою, спілкування, діяльності, самозбереження, цінності особистих якостей, а також загальнолюдські цінності.

У житті індивіда вищі цінності визначають сенс його існування, з якого випливає вся мотивація даного суб'єкта. Завдяки цим цінностям людина долучається до вищої інстанції, що наповнює сенс її існування, надає йому конкретики. Потреба в сенсі — це потреба в інтегральному розумінні світу, універсальному пояснювальному принципі. Без такого внутрішнього ідейного смислу людина не відчуває своєї цілісності, не може керувати творенням самої себе. Людина без сенсу, без вищої цілі є засобом для цілей інших людей. Розуміння вищих цілей і цінностей власного життя становить сенс індивідуального існування. Потреба в сенсі фіксує потребу людини з'ясувати свою значущість у міжособових стосунках, зрозуміти своє місце в універсумі. Причетність до вищих цінностей, служіння їм дає змогу людині відчути цінність свого індивідуального буття.

Від свого початку філософія формувалась як наука про світ і про людину. Ці дві теми філософських роздумів ішли паралельно, взаємодоповнюючи і взаємозбагачуючи одна одну. Але в критичні моменти розвитку людства чільне місце в цих роздумах займала проблема цінності людського життя.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке цінність? Які бувають цінності?
2. Свобода – одна з незаперечних загальнолюдських цінностей. Яке основне значення цього поняття?
3. Як називається теоретичне сприйняття людини як вищої цінності?
4. Американський філософ і поет Р.У. Емерсон (середина XIX ст.) писав: „Справжній показник цивілізації - не рівень багатства і не величина міст, не достаток врожаю, а вигляд людини, яка виховується країною”. Як ви розумієте ці

слова? Що має на увазі Емерсон під „виглядом людини” ? Що ви самі думаєте про справжній показник цивілізації?

5.Що таке ідеал, його особливості?

Тема 3. Європейська цивілізація і загальнолюдські цінності.

Проблема цивілізації особливо актуальне значення набула в ХХ ст. в зв'язку зі стрімким соціально-економічним, політичним і культурним розвитком людства в сучасну епоху. Аж до ХХ ст. в європейській суспільній думці саме поняття “цивілізація”, як правило, вживалося в однині, позначаючи високий рівень соціального розвитку, і звичайно протиставлялося більш низькому рівневі розвитку якщо не усіх, то більшості країн і народів за межами нашого континенту, яким багато європейців відмовляли в “цивілізованості”. Тим самим підкреслення унікальності європейської цивілізації супроводжувалося ідеєю особливої цивілізаторської місії Західної Європи у відношенні іншого людства. У своїх різних геополітичних варіантах подібна ідеологія довгий час служила моральним виправданням політичного панування європейських держав на нашій планеті, їхньої економічної експансії і різних форм колоніалізму. У ХХ ст. в результаті двох світових воєн економічну і політичну перевагу Західної Європи в міжнародних відносинах було підірвано. Розпад колоніальних імперій в Африці, Азії і Латинській Америці, здобуття їхніми народами політичної незалежності і їхнє прагнення відродити свою культурну спадщину — усе це спонукало таких видних філософів історії, як О. Шпенглер і А. Тойнбі а також багатьох їхніх послідовників переосмислити саме поняття “цивілізації” і міркувати про долі “цивілізації” тепер уже в множині.

У їхніх концепціях всесвітньої історії, що одержали широке поширення у другій половині ХХ ст. як у Європі, так і за її межами, європейська (західна, християнська) цивілізація предстала як одна з цілого ряду локальних цивілізацій, що існували протягом історії людства, перемінювали одна одну в окремих регіонах планети й одночасно співіснують у даний час. При цьому корінне розходження, що приписувалося цим цивілізаціям, вбачалося в тому, що вони ґрунтувалися на неспівпадаючих, а часто і на несумісних одна з одною системах соціальних цінностей. Спрямовані проти європоцентризму в інтерпретації всесвітньої історії, ці концепції прагнули обґрунтувати соціальний і культурний плюралізм у розвитку людства, дати філософське обґрунтування упадка Європи в системі міжнародних відносин.

Однак зараз, на початку ХХІ ст., стає усе більш очевидною історична обмеженість концепцій локальних цивілізацій, що розчленовують всесвітню історію в часі і просторі на ізольовані і протиставлювані один одному людські культурні спільності. Крізь призму нового мислення, що втілює в собі прагнення людства до загальнопланетарної взаємодії, до взаємозалежності і культурної єдності, сама проблема цивілізацій настійно вимагає свого філософського переосмислення. При всьому розходженні між локальними цивілізаціями, ми вправі говорити про втілення в кожній з них загальнолюдських соціальних і моральних цінностей.

Крізь призму загальнолюдських цінностей сама європейська цивілізація з'являється вже в іншому світлі: не як унікальна у своїй винятковості і не як одна з багатьох у своїй відносності, але як своєрідне і понині найбільш яскраве втілення загальнолюдських цінностей. Загальнолюдські цінності – система аксиологічних максимумів, зміст яких не пов'язаний безпосередньо з конкретним історичним періодом розвитку суспільства або конкретною етнічною традицією, але, наповнюючи в кожному соціокультурному традицію власним конкретним змістом, відтворюються, проте, у будь-якому типі культури як цінність. Серед такого роду цінностей *центральне і найважливіше – життя індивіда*, що виступає в якості онтологічної *основи* всіх інших цінностей. Іншою, безпосередньо пов'язаною з життям цінністю є *здоров'я*. Але щоб бути живим і здоровим, потрібно мати сприятливі умови для життя і здоров'я, а виходить, благополуччя, благоденство, добробут. Тому матеріальне благо – це вища *утилітарна* цінність для людини як істоти тілесної. Творчість – одна з найважливіших загальнолюдських цінностей, а саме, *діяльнісна* цінність. Далекоглядні правителі піклувалися і піклуються про розвиток науки й освіти. Виходить, *істина* – вища *інтелектуальна* цінність людини, у той час як *прекрасне* (краса) – вища *естетична* цінність. У *щасті* гармонія істини, справедливості і краси створює особливий життєвий стан повної задоволеності.

Цінності, що називають *державними* (іноді – соціальними, політичними і т.п.), насправді є *загальнолюдськими*, тому що нині людство розділено на суспільства країн, що керуються своїми державами, а кожна держава повинна виражати і реалізувати головні життєві потреби та інтереси *суспільства* і його *громадян*. Цінністю *кожного* суспільства, у тому числі Європейського Союзу (ЄС) є *безпека країни*, що, по суті, безпосередньо пов'язана з можливістю життя даного суспільства. Іншою такою життєво важливою цінністю є *економіка*, що забезпечує насамперед задоволення матеріальних потреб людей у виді товарів і послуг. Важливою цінністю держави як країни є культура, медицина, охорона здоров'я і побут, тобто ті форми безпосереднього буття, у яких протікає повсякденне життя індивіда і родини. *Наука* є однією з найважливіших цінностей будь-якої держави. З наукою тісно пов'язані *освіта і навчання*. Це значить, що вони повинні постійно бути в центрі уваги всякої держави. *Громадянський мир* – важлива цінність суспільства і задача держави. Адже існування й успішне функціонування країни прямо залежить від збереження і підтримки в ній згоди і порядку. Порядок усередині суспільства означає його згуртованість, інтегрованість у протиположності конфліктності і деградації. В ім'я миру і згоди держава на основі закону покликана захищати права і свободи громадян, регулювати відносини між соціальними шарами, партіями, рухами, запобігати, усувати суспільно небезпечні конфлікти, протидіяти спробам насильницького і незаконного захоплення державної влади і т.д.

Кожна історична епоха і етнос виражають себе в ієрархії цінностей, що визначають соціально припустиме. Ціннісні системи перебувають у становленні і їхні тимчасові масштаби не збігаються із соціокультурною реальністю. У сучасному світі значимі моральні і естетичні цінності античності, гуманістичні ідеали християнства, раціоналізм Нового часу, парадигма ненасильства ХХ ст. і т.

ін. Загальнолюдські цінності утворюють ціннісні орієнтації як пріоритети соціокультурного розвитку етносів або особистості, закріплені соціальною практикою або життєвим досвідом людини. У сучасну епоху глобальних змін особливого значення набувають абсолютні цінності добра, краси, істини і віри як фундаментальні підстави відповідних форм духовної культури, що припускають гармонію, міру, рівновагу цілісного світу людини і його конструктивного життєствердження в культурі.

Що ж це за соціальні і моральні цінності, що лежать в основі європейської цивілізації і разом з тим є загальнолюдськими, а стало бути, і не байдужими іншим народам?

Насамперед, це *положення особистості в суспільстві*. Європейська цивілізація ще з часів античності базується на певному соціальному контракті між керуючими і керованими. Цей соціальний контракт ми знаходимо вже в реформах Солона і законах Лікурга, у законах XII таблиць у Древньому Римі, у принципі поділу влади й в античній демократії, і в Новий час як в теорії суспільного договору, так і в політичній практиці західної демократії. Звичайно, елементи подібного *соціального контракту* ми можемо знайти й в інших цивілізаціях, але тільки в європейській вони набули стійку і неминущу значимість, тоді як в інших носили епізодичний характер.

Далі – *раціональність і справедливість*. У всі часи місця у Верховному суді могли бути відведені для розуму і тільки для розуму – але кожен, хто в той або інший час говорив від його імені, завжди піддавався ретельній критичній оцінці. *Критичність і невдоволення (а не самовпевненість і свобода від сумнівів)* виявилися найбільш постійною складовою раціональності як європейської цінності. Бути раціональним – значить завжди сумніватися, чи правильно зрозумілі розпорядження розуму, чи правильно вони застосовані і що слід виправити, причому в терміновому порядку. Так само, як раціональність виявляється в повну силу, коли бере під сумнів беззмінний порядок речей, справедливість у повний голос дає про себе знати, коли суспільству пред'являються обвинувачення в нечесності, нерівноправності, фаворитизмі, корупції або упередженості. Саме ця цінність лежить в основі будь-якої солідарності і тим самим робить суспільство можливим. Справедливість підштовхує людство до єднання у мирі і дружбі.

Наступною в списку найважливіших і дійсно визначальних європейських цінностей стоїть *демократія*. Як цінність, демократія може породжувати багато способів управління й організації спільних справ, що іноді радикально відрізняються друг від друга. Демократія означає, що перед громадянами завжди стоїть задача. Демократія існує завдяки завзятій і наполегливій участі громадян. Як тільки ця участь завмирає, демократія зникає. Таким чином, не існує і не може існувати демократії, автономного суспільства без автономних громадян – громадян, наділених особистою волею й індивідуальною відповідальністю за те, що вони роблять. Ця *свобода* являє собою ще одну цінність. Демократія базується на свободі громадян, а громадяни формують свою впевненість у тому, що вони свободні на демократії свого поліса. Ці два елементи формують один одного і самі формуються в цьому процесі.

У сукупності ці цінності являють собою хитливу «суміш», постійно готову взаємодіяти з іншими субстанціями, абсорбувати або асимілювати їх. Пройшовши важкий шлях і заплативши величезну ціну у виді людських страждань, Європа навчилася звільнитися від історичних антагонізмів і мирно розв'язувати конфлікти, жити в умовах величезної культурної розмаїтості. Багатоваріантність європейського розвитку і множинність систем цінностей є перевагами, оскільки створюють звичку співіснування різних конфесій, народів, традицій. Це саме ті уроки, які потрібні всьому миру. На тлі охопленої конфліктами планети Європа виглядає лабораторією, де продовжують розроблятися інструменти для побудови кантівської «загальної єдності людства».

Говорячи про *розподіл влади*, було б неправомірно обмежувати його лише загальноприйнятим зараз поділом політичної влади на законодавчу, виконавчу і судову, тобто традицією, висхідною до Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсона й інших мислителів XVII—XIX ст. Проблема розподілу влади, що спирається на соціальний контракт між керуючими і керованими, безсумнівно, має більш глибокий соціально-філософський зміст і практичне значення в діяльності суспільства.

Варто підкреслити, що влада в суспільстві не вичерпується політичною владою в особі держави. Поряд з політичною владою в будь-якому суспільстві існує також економічна влада і духовна, моральна влада, а також і інші форми влади. Саме наявність широкого спектра влади в її різних формах дозволяє проводити розходження між державою і цивільним суспільством. Чим більш поліцентричним є розподіл влади в суспільстві, тим більше воно демократичне, тим більшою є незалежність громадян від держави. І в цьому відношенні європейська цивілізація знов-таки вже з часів античності (особливо в Середньовіччя, а тим більше в Новий час) втілювала в собі подібний *поліцентризм*, розосередження влади в суспільстві, включаючи як відносну самотійність різних форм влади, так і її обмеження на різних рівнях з урахуванням певної автономії місцевої влади.

У цьому зв'язку заслуговує на особливу увагу те, що у Західній Європі протягом її історії був розподіл влади на політичну і духовну, моральну, носіями якої були, з одного боку, держава, а з іншого боку — церква. Боротьба між політичною і духовною владою і почалася, і завершилася тим, що поряд з “царством цезарів” у житті суспільства відстояло себе “царство боже”, царство духу. Інакше кажучи, духовна влада, сфера людської моральності, зуміла відстояти себе від зазіхань політичної влади. Завдяки цьому європейській цивілізації, незважаючи на тимчасові поразки, удалося уникнути погрози як тоталітаризму, так і теократії.

Нарешті, *свобода особи як загальнолюдська цінність*, а також інші права людини багато в чому мають своїм джерелом цей поділ політичної і духовної влади в суспільстві, завдяки чому особистість не тільки знайшла моральний ідеал, що сприяє її незалежності і прагненню на щастя, але і стала в багатьох відносинах незалежною, суверенною в питаннях вибору між добром і злом. На моральний ідеал, на визнання суверенності особистості, у свою чергу, спирається як

світський, так і релігійний гуманізм, історія якого сягає не тільки до Відродження, але і до первісного християнства, а також стоїцизму.

Духовна свобода особи в суспільстві має широкий діапазон своїх проявів, тому що містить у собі також інтелектуальну свободу особи в пошуках не тільки добра, але й істини і краси. Саме на цій інтелектуальній свободі базується сучасна наука як пошук об'єктивного знання про природу, суспільство і людину, а також досягнення в сфері літератури і мистецтва.

Винятково важливе значення в суспільстві має поділ політичної й економічної влади і в Середньовіччя, і навіть в античності, а особливо характерне для європейської цивілізації в Новий час. Саме надання економічної влади громадянському суспільству і визнання за особистістю права економічної свободи з її ініціативою, заповзятливістю і винахідливістю стало за останні два-три сторіччя могутнім стимулом економічного розвитку і процвітання в Західній Європі, Північній Америці, а тепер і в інших регіонах.

Свобода підприємництва у світлі нового мислення являє собою аж ніяк не “капіталістичну цінність”, як донедавна її сприймали на Заході і на Сході, а **загальнолюдську цінність**, яка при розумному її регулюванні здатна принести людству матеріальне забезпечення і процвітання. Звичайно, ця проблема заслуговує більш глибокого дослідження й обговорення, тому що свобода підприємництва повинна вписуватися в сучасну екологічну ситуацію і не зневажати соціальну справедливість як самостійну загальнолюдську цінність.

Вище ми привели лише обмежений перелік загальнолюдських цінностей. Поряд з ними можна назвати і такі, як **політичний суверенітет**, що належить кожному народові, **право націй на самовизначення** і **свободу соціального вибору** і цілий ряд інших, що одержали більш повне втілення в європейській цивілізації.

Питання для самоперевірки:

1. Сформулюйте поняття „цивілізації”.
2. Чому на початку ХХІ ст. стає усе більш очевидною історична обмеженість концепцій локальних цивілізацій?
3. Які цінності належать до загальнолюдських?
4. Назвіть соціальні і моральні цінності, що лежать в основі європейської цивілізації і разом з тим є загальнолюдськими?
5. Що означає демократія як найважливіша і дійсно визначальна європейська цінність?

Тема 4. Зародження й етапи розвитку Європейського Союзу (ЄС).

З уроків Другої світової війни люди і політики багатьох країн зробили висновок, що варто створити європейський інститут, який займався б питаннями миру і співробітництва держав. Ще до створення першого Європейського Співтовариства (вугілля і сталі), що згодом стало прообразом Європейського Союзу, у 1949 р. була заснована Рада Європи (РЕ), задачею якої стало забезпечення в Європі миру, співробітництва і добробуту. Спочатку вона

складалась з 10-ти країн, сьогодні ж у ній об'єднались 47 держав. З 1995 р. до них відноситься й Україна. РЄ була заснована з метою запобігання війни шляхом співробітництва і створення загального добробуту, а також об'єднання Європи після Другої світової війни.

РЄ є самостійною організацією, вона старше Європейського Союзу. Задачею РЄ є досягнення більшої єдності між її членами для збереження і перетворення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім загальним надбанням, і сприяння їх економічному і соціальному прогресові. Це означає, що вона повинна зміцнювати демократію, принципи правової держави і права людини у своїх державах-членах і служити економічному і соціальному прогресові. Крім того, вона повинна сприяти розвитку й усвідомленню культурної ідентичності і розмаїтості Європи і допомагати знаходити спільні рішення на виклики європейського суспільства. Військово-політичні питання не відносяться до компетенції Ради Європи. Однією з головних задач РЄ є захист прав людини, сформульованих у європейській конвенції про захист прав людини.

Наступною найважливішою віхою в процесі будівництва єдиної Європи став виступ французького міністра закордонних справ Р. Шумана. 8 травня 1950 р. він запропонував об'єднати дві базові тоді економічні і воєнно-стратегічні галузі (виробництво і збут вугілля і сталі) Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Голландії і Люксембургу для того, щоб зробити надалі «матеріально неможливими» франко-германські війни. Рік по тому на основі плану Шумана було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), верховний орган якого очолив відомий французький промисловець і політик Ж. Моне. 25 березня в Римі шість країн-учасниць ЄОВС підписали договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) і Європейського співтовариства по атомній енергії (Євратом). Тим самим був даний старт економічній, а потім політичній інтеграції, що стала основним змістом суспільної, а почасти і культурного життя країн Західної і Центральної Європи. Найважливіший плід цієї інтеграції — Європейський Союз, число членів якого збільшилося за піввіку з 6 до 27, перетворився в один з основних полюсів сили світу в умовах глобалізації.

Спочатку, у 1952 р., Європейський Союз виник як Європейське співтовариство вугілля і сталі. Він складався з 6 країн-фундаторок: Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу. Цієї ж країни утворили в 1958 р. Європейське Економічне Співтовариство і Європейське співтовариство по атомній енергії. Але Європейське Співтовариство завжди було розраховано для всієї Європи. Як записано в Римських договорах, які набули чинності у 1958 р., держави-засновники були «повні рішучості об'єднанням своїх економічних сил служити збереженню і зміцненню миру і свободи» і призивали «інші народи Європи, що визнають ці високі цілі, приєднатися до цих устремлень». І дійсно, протягом наступних років до них приєдналися інші держави. У розширенні ЄС виділяються 4 етапи: розширення на захід у 1973 р. за рахунок приєднання Великобританії, Ірландії і Данії; розширення на південь у 1981 і 1986 рр. за рахунок приєднання Греції, Іспанії і Португалії; розширення на північ у 1995 р. за рахунок приєднання Швеції, Фінляндії й Австрії; розширення на схід у 2004-2007

рр. за рахунок приєднання Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Словенії, Мальти, Кіпру, а також Болгарії і Румунії.

У 1993 р. офіційно був утворений «Європейський Союз», що з тих пір займається також зовнішньою політикою і політикою безпеки. З'явився внутрішній ринок, валютний союз, членами якого є 16 держав ЄС, загальна правова і внутрішня політика, а також Європейська зовнішня політика і політика безпеки.

Успіхи євробудівництва були багато в чому обумовлені зовнішніми факторами. Створення ЄОВС, потім ЄС відбулося в роки, коли політичне мислення західноєвропейських еліт визначав, насамперед, страх перед міццю СРСР і контрольованим ним комуністичним рухом. Саме цей страх штовхав їх на пошуки економічної допомоги і військових гарантій безпеки за океаном. Зі своєї сторони США були зацікавлені в створенні в Західній Європі єдиного економічного простору — значного ринку збуту, сфери вкладення капіталів і військово-політичної опори перед обличчям СРСР.

Хоча спочатку загальноєвропейські інститути виглядали усього лише як економічне продовження Північноатлантичного союзу, зміст інтеграції, що відбувалася, не вичерпувався імперативами холодної війни. Вона із самого початку відбивала інтереси самих західноєвропейських країн — як переможених у Другій світовій війні, насамперед Німеччини, яка прагнула до рівноправності, так і переможців, що шукали рамки для контролю над відродженням могутнього економічного і військового потенціалу вчорашнього супротивника.

Головним же було те, що інтеграція відповідала об'єктивній необхідності, обумовленій виходом продуктивних сил Європи за вузькі рамки національних границь в умовах, коли на тлі розпаду колоніальних імперій основні інтереси колишніх метрополій виявилися зосередженими в Європі. Саме динаміка інтеграційних процесів забезпечила їхній неухильний розвиток, незважаючи на конфлікти між учасниками, кризи і відкоти.

Однак самих економічних і геополітичних факторів було недостатньо для досягнення мети, поставленої ініціаторами євробудівництва — створити міцне співтовариство європейських народів, незважаючи на поділяючі їх етнічні, культурні, мовні і конфесійні розходження. Для цього була необхідна єдина система цінностей. І вона, дійсно, склалася.

Це загальний ціннісний вимір, закріплений згодом у т.зв. «копенгагенських критеріях» для кандидатів на вступ у Євросоюз, допоміг йому розширити свої рамки від первісного «твердого ядра» (Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Голландія, Люксембург) на Британські острови, Скандинавію, Середземномор'я, Балкани. Саме він дозволив домогтися спочатку ерозії рудиментів фашизму на півдні Європи — авторитарних і тоталітарних режимів в Іспанії, Португалії, Греції, а потім, після падіння берлінської стіни, приєднання колишніх соціалістичних країн Центральної і Східної Європи.

Кінець холодної війни і біполярного світу, катастрофа режимів радянського зразка поставили руба питання про подальші долі європейської цивілізації — її відношення з США, державами пострадянського простору, великими цивілізаціями Азії, Африки, Латинської Америки.

У міру того як загальний ворог — «примара комунізму», ішов у минуле, відносини Європи і США піддавалися усе більш серйозній переоцінці. Незважаючи на запевняння обох сторін про непорушність союзницьких зобов'язань у рамках НАТО і солідарності Заходу на основі загальних цінностей, розрив між їхніми інтерпретаціями з обох сторін Атлантики поступово поглиблювався. «Прийшов час перестати робити вид, що в європейців і американців той самий погляд на світ, і навіть що вони живуть у тому самому світі, — писав один з ідеологів американського неоконсерватизму Р. Кейган. — Шляхи Америки і Європи розходяться по найважливішому питанню — про силу, про її ефективність, мораль і бажаність». Причину розходжень Кейган бачив у корінній зміні балансу військових сил між Європою і США на користь останніх. Відмітаючи посилення європейців на розходження геостратегічного положення партнерів по НАТО і їхнього історичного досвіду, він обвинувачував Європу в легкодухому капітулянтстві перед новими глобальними погрозами, продиктованому турботою про збереження свого матеріального комфорту під прикриттям щита американської могутності. А це покладає на США не тільки задачу забезпечення, як і в часи холодної війни, безпеки Заходу, але і місію просування їхніх демократичних цінностей у світовому масштабі.

Зі своєї сторони, т.зв. «стара Європа» — держави-засновники ЄС, насамперед Франція і Німеччина, примирення яких поклало початок євробудівництву, а тісне співробітництво послужило його мотором, стали усе більше сумніватися в ефективності і доцільності американської стратегії. Провали Вашингтона в Іраку, Сомалі, Судані, безсилля у врегулюванні ізраїльсько-палестинського конфлікту, нездатність запобігти поширенню ядерної зброї викликали могутню хвилю антиамериканських настроїв у «третьому світі», особливо мусульманському.

Тим часом обрушилось на США фінансове цунамі, що поклало початок найсильнішій світовій кризі, із всією очевидністю поставило під сумнів домагання США на роль диктатора, що нав'язує світові як зразок свою економічну модель («вашингтонський консенсус»).

Важкий удар по тій самій системі цінностей, на стовідсоткове втілення якої претендують США, нанесли в очах європейців обмеження цивільних прав і порушення прав людини (Гуантанамо, Ірак, «секретні в'язниці» ЦРУ в Європі і т.д.) у ході боротьби проти міжнародного тероризму. У результаті між американською і європейською моделями суспільства, об'єднаних рамками євроатлантичних структур, американізацією бізнесу, побуту, «масової культури», намітилося психологічне розмежування: якщо основні принципи ринкової економіки і плюралістичної демократії залишаються для них загальними, то по ряду немаловажних ціннісних установок у наявності численні нюанси.

У вустах європейських критиків англо-саксонського «фінансового капіталізму», його основний порок мав не стільки техніко-економічну, скільки ціннісну природу. Топ-менеджерів найбільших приватних корпорацій, насамперед американських, обвинувачували в тому, що в погоні за багатомільйонними бонусами або субсидіями при надходженні на посаду і звільненні з неї у виді пакетів акцій керованих компаній незалежно від їхнього

прибутку, керівники йшли на безвідповідальні ризики в ході біржових спекуляцій, фальсифікували звіти своїх компаній, будували дуті фінансові піраміди, свідомо приречені на крах. Тим самим підривалася моральна основа капіталізму, побудована на описаній М. Вебером протестантській етиці — завзятій праці, економії, твердому самообмеженні, по'єднанні сміливої підприємницької ініціативи з точним розрахунком і почуттям відповідальності — не тільки індивідуальної, але і соціальної — роботодавця перед суспільством, що приносилася в жертву безмежній жадібності, що просочує «суспільство споживання». «Розкриваючи масштаби перекосів фінансового капіталізму, наданого самому собі, його непомірні витрати для суспільства, криза продемонструвала термінову необхідність визначення нового кодексу правил, здатного запобігти подібних перекосів в майбутньому і перемістити центр ваги фінансової системи убік її справжньої функції — фінансування реальної економіки», — підкреслював президент Франції Н. Саркозі в жовтні 2008 р., коли його країна здійснювала належні головні функції в Євросоюзу.

Зовнішньоекономічні провали і світова економічна криза змусили більшість американської суспільної думки і правлячих кіл істотно переглянути свою стратегію як усередині країни, так і поза нею. Це знайшло безпосереднє відображення в курсі, проголошеному Б. Обама, що вступив на посаду президента США на початку 2009 р.

Його перші кроки, що викликали хвилю співчуття у світі, явно поліпшили образ США за рубежем, у т.ч. у Європі, зм'якшили клімат трансатлантичного партнерства. Разом з тим Обама не приховує, що його метою залишається «світове лідерство» США, досягнення якого збройна «тверда сила» (насамперед в Афганістані) буде лише більш широко доповнюватися «м'якою» — багатобічною дипломатією, допомогою розвитку, співробітництвом перед обличчям глобальних викликів, насамперед економічних. Іншими словами, домагання Вашингтона на роль цивілізаційного зразка, у т.ч. на рівні загальнолюдських цінностей, цілком залишаються в силі.

Тим часом Європа зберігає в цьому корінному питанні власну позицію. Суворі уроки світових війн, криз і тоталітарних диктатур змусили європейців шукати і знаходити компроміси між категоріями, що виглядали ще в недавньому минулому суперечливими, а часом навіть несумісними: віри і розуму, індивідуалізму і солідарності, вільної конкуренції і соціального захисту, ринку і державного регулювання, нарешті, ревним захистом національно-культурної ідентичності і свідомою приналежністю до єдиного цивілізаційного центра з загальною судьбою — до Європи. Саме цей синтез, нехай далеко не ідеальний, пояснює збереження європейською системою цінностей загального виміру. «Хочуть того чи ні, але євробудівництво здійснюється *defacto* на базі цінностей, що подаються як універсальні», — відзначає директор Французького інституту міжнародних відносин Т. де Монбріаль.

Однак найважливішим козирем сучасної Європи в очах представників інших цивілізацій є відмовлення від претензій на винятковість, від спроб нав'язати себе неєвропейським народам, що належать до інших цивілізаційних ареалів, як примусовий зразок для наслідування за допомогою сили («твердої» або «м'якої»).

Для Європи романтика кіплінговського «тягаря білої людини» назавжди належить минулому.

Якщо в роки деколонізації жителі колишніх колоній рішуче відокремлювали спадщину метрополій, то піввіку спустя вона часом обертається для них коштовною підмогою в боротьбі за подолання відсталості. Саме це пояснює збереження тісних культурних зв'язків Великобританії не тільки з США і Канадою, але і з Індійським субконтинентом, Франції — з Африкою, Нідерландів — з Індонезією, Іспанії і Португалії — з Латинською Америкою.

Європу зближає з ними загальне прагнення зберегти свою духовну ідентичність у глобалізованому світі, який грозить стерти національно-культурну своєрідність народів, країн і регіонів: «Європа коливається між прагненням визначити свою територію, звичаї, правила і духом завоювання, відкриття зовнішнього світу, дух якого штовхає її усе далі вперед. Вона не може зробити вибору між зосередженням на собі самій, зміцнюючи її ідентичність, і пошуками нових просторів, що відповідають її особливому генієві. Це невпинне коливання між консерватизмом і рухом є характерною рисою європейської долі», — відзначав Д. де Вільпен.

Зрозуміло, пошук балансу між суперечливими прагненнями дається не просто. Це особливо виявляється у відносинах між Заходом Європи — Євросоюзом і пострадянським простором. Розкол Європи після Другої світової війни — не тільки соціально-економічний і військово-політичний, але також ідеологічний і, отже, ціннісний, додав до колишніх розділових ліній між її Сходом і Заходом нову. Навіть через два десятиліття після падіння берлінської стіни, за яким пішли крах режимів радянського зразка, а потім вступ країн Центральної і Східної Європи в Євросоюз і НАТО, контрасти як у рівнях розвитку економіки, так і в менталітеті жителів західних і східних земель возз'єднаної Німеччини ще відчутне даються взнаки.

Європейський Союз (ЄС) є співтовариством цінностей. У статті 6 Договору про ЄС чітко записано: «ЄС заснований на принципах свободи, демократії, поваги прав і основних свобод людини, а також на принципах правової держави; ці принципи розділяють усі держави-члени».

Підводячи загальний підсумок, можна констатувати, що до початку третього тисячоріччя європейські цінності як і раніше являють собою важливий, хоча і не єдиний елемент цінностей загальнолюдських. Головна проблема, з якою зіштовхується світ у ХХІ в. — пошук моделі гармонічних взаємин різних цивілізацій шляхом взаємного «притирання» властивих їм систем цінностей, що повинні не виключати, а доповнювати і збагачувати один одного.

Питання для самоперевірки:

1. Причини створення Ради Європи, її задачі.
2. Яку роль в процесі будівництва єдиної Європи відіграв „план Шумана“?
3. Чим були обумовлені успіхи євробудівництва?
4. Як ви розумієте вислів: „Європейський Союз є співтовариством цінностей“?

5. Сформулюйте головні демократичні цінності ЄС.

Тема 5. Принципи Європейського Союзу. Структура ЄС.

ЄС ґрунтується на 5-ти принципах, що мають фундаментальне значення для співробітництва всіх 27 держав. ЄС приймає рішення на підставі демократичних цінностей і при цьому стежить за тим, щоб належним образом враховувалися інтереси більш малих і слабких держав.

Для ЄС основними є 5 різних принципів. Це – загальні цінності, супранаціональність, дигресивна пропорційність, солідарність і субсидіарність.

Принцип супранаціональності є фундаментальною складовою частиною ЄС. Це означає, що держави-члени ЄС прийняли закріплене в договорі рішення про те, що у визначених сферах політичної діяльності держави відмовляються від свого суверенітету і передають право ухвалення рішення і законотворчості Європейському Союзові або роблять це разом з ним. Таким суверенітетом користуються всі держави – члени ЄС, а прийняті рішення є обов'язковими для усіх. З одного боку, це приводить до того, що держави-члени передають свій суверенітет ЄС, а з іншого боку – держави одержують у такий спосіб право представляти на європейському рівні інтереси і вимоги власної країни і формулювати європейські рішення і правові акти по власному розсуді. У такий спосіб приймаються рішення щодо політики інших держав. Це означає, що відмовлення від національного суверенітету компенсується одержанням впливу і влади в рамках Європи.

Однак подібна система може функціонувати лише тоді, коли всі партнери готові на поступки і жодна країна не збирається завжди захищати тільки власні інтереси. Отже, здатність знаходити компроміси і готовність йти на них є основною передумовою існування ЄС. Тільки в такий спосіб можливе урахування зовсім різних інтересів держав-членів і прийняття рішень, прийнятних для усіх. Іноді нові держави-члени спочатку думають, що на переговорах з ЄС варто виявляти «твердість» і «стукати кулаком по столі». Однак вони швидко розуміють, що в ЄС такий підхід не спрацює. В інтересах як усього ЄС, так і окремих країн краще усе-таки вибирати приглушені тони переговорів, прагнення до розуміння інтересів інших і до перебування компромісів.

Дигресивна пропорційність. Найменшою державою ЄС є Мальта, що має лише 400.000 жителів. Та й на Кіпру й у Люксембурзі живе менш чим по мільйону жителів. З іншого боку, Німеччина – найбільша країна ЄС – має 82 мільйона громадян, а Франція – більш 63 мільйонів. При об'єднанні цих держав у союз необхідно забезпечити наявність належної уваги до менших членів.

Дигресивна пропорційність застосовується в Європейському Союзі в різних органах при розділі голосів або місць. Завдяки цьому малі держави – члени ЄС мають пропорційно більше місць у європейських органах, чим вони, власне кажучи, повинні були б одержати у відповідності до кількості жителів. Таким чином, малі держави-члени мають більший вплив, чим це було б при чисто арифметичному підході. Іноді висуваються обвинувачення, що ЄС є інструментом домінування великих держав над малими. У дійсності усе виглядає навпаки: ЄС є

інститутом, що надає голосу саме меншим державам, підвищуючи їхнє політичне значення в Європі. У Мальті один член Європейського Парламенту приходить на 80.000 жителів, у Німеччині – один на 800.000. Тобто голос мальтійського громадянина на виборах у Європарламент важить у 10 разів більше, ніж німецького. Коли у Раді ЄС приймається рішення більшістю, то Німеччина кидає на чашу ваг 29 голосів, тоді як Мальта – 3. Якщо ж рішення вимагає консенсусу, то голос мальтійського прем'єр-міністра важить стільки ж, скільки і німецького канцлера.

Солідарність. Принцип солідарності є одним з основних принципів ЄС. Хоча кожна держава і відповідає саме за себе, але завдяки здійсненню спільної політики вони піклуються про те, щоб економічно меншрозвинуті країни одержували допомогу від партнерів по ЄС. Цей принцип знаходить своє втілення насамперед у структурній політиці, на яку ЄС щорічно витрачає 40 % свого бюджету. Регіони в ЄС, добробут яких складає менш 75% від середнього по ЄС, одержують фінансову допомогу, що повинна допомогти їм перебороти відставання. У 2008 р. для підвищення конкурентноздатності більш слабких регіонів ЄС було спрямовано 47 млрд. євро. З часу розширення на Схід 2004-2007 рр. вигоду від цього мають, насамперед, нові члени в Центральній і Східній Європі.

Субсидіарність. Громадяни і держави ЄС хочуть спільно будувати своє майбутнє. Але ЄС не повинен стати надпотужною центральною державою, у якій окремі країни і регіони не мають самостійності і впливу на місцях. Власне кажучи, ЄС, по загальній думці, не є «державою». Якщо ж його взагалі можна порівняти з державним утворенням, то тільки з таким, у якому на більш високий рівень передаються повноваження і суверенні права, що є доречними і корисними для надрегіонального, загального і єдиного керівництва.

Тому важливим принципом ЄС є субсидіарність. Це поняття означає, що рішення повинні прийматися на можливо більш низькому рівні. На європейському рівні повинні розглядатися тільки ті проблеми, що можуть бути вирішені краще саме там. Все інше залишається для виконання на рівні держав-членів або регіонів. Гарантією проти поступового захоплення влади європейськими інститутами є встановлення компетенцій над компетенціями, тобто розподіл повноважень щодо того, хто за що відповідає. За встановлення компетенцій над компетенціями відповідають держави-члени. ЄС може брати на себе відповідальність за виконання тих задач, що передають йому держави-члени. Він не може сам привласнювати собі компетенції.

Структуру ЄС не можна порівнювати зі структурою національної держави, оскільки він є союзом держав і союзом народів одночасно. Інституціональна побудова ЄС відбиває цю особливість. Ми часто говоримо: «ЄС». Насправді Європейський Союз складається з різних інститутів, що спільно формують політику Європейського Союзу.

При аналізі структури ЄС варто враховувати його особливість: ЄС є союзом держав і народів. Він не є ні союзом, ні федерацією держав, а виступає проміжною формою цих двох класичних моделей. Таким чином, він має більше

компетенцій, чим об'єднання держав, як наприклад СНД, але менше повноважень, чим національна держава.

У ЄС взаємодіють інституції, що представляють або одну сторону (союз держав), або іншу (союз народів). Їх підтримує своєю діяльністю Європейська Комісія, задача якої полягає в просуванні європейського процесу й у контролі за дотриманням укладених угод. Тому Європейську Комісію називають «хранителем договорів».

Держави представляє Рада. Тут ми розрізняємо Європейську раду і Раду Європейського Союзу. Різниця – у їхньому складі і політичних функціях.

Європейська Рада складається з 27 глав держав і урядів держав-членів і президента Європейської Комісії. Цей орган задає генеральний напрямок розвитку ЄС і приймає основні рішення. Він додає нові імпульси європейській інтеграції і визначає її основні цілі. Європейська рада збирається як мінімум 4 рази в рік для обговорення подальшого розвитку ЄС. Тут, як правило, не голосують – або досягається консенсус, або ніякий результат не досягається.

Рада Європейського Союзу, навпроти, складається з 27 профільних міністрів держав-членів. Він має 9 різних складів. У залежності від предмета обговорення збираються міністри закордонних справ, міністри внутрішніх справ або, наприклад, міністри сільського господарства.

Рада – у більшості випадків разом з Європейським парламентом – є європейським законодавчим органом, що може приймати директиви – рамкові закони або ж постанови – європейські закони.

Європейський Парламент. Депутати обираються прямим голосуванням у державах-членах терміном на 5 років. Європейський Парламент є разом з Радою ЄС законодавчим органом ЄС. Він також повинен затверджувати бюджет ЄС і склад нової Європейської Комісії. До виборів 2009 р. Європейський Парламент складався з 785 депутатів, після виборів їхня кількість скоротилася до 736. При цьому найбільша кількість депутатів – 99 – має Німеччина, а найменше – 5 – Мальта. Мальта має «лише» 5% місць від кількості німецьких депутатів, при цьому її населення складає ледве більш 0,5%. Франція має 72 місця в парламенті, а Естонія – 6, тобто 8,3%. Але пропорція населення виглядає по-іншому: у порівнянні з французьким естонське населення складає 2,1 %.

Депутати Європейського Парламенту об'єднані в політичні фракції. Так що в парламенті немає німецької або польської фракції, а є консервативна, соціал-демократична, ліберальна і т.д. У цих фракціях представлені різні партії з різних країн ЄС.

Європейська Комісія є виконавчим органом ЄС. Вона складається з 27 членів, тут кожна країна має свого члена. Комісія – це колегіальний орган на чолі з Президентом Комісії, з усіх питань вона приймає колективні рішення. Кожен член має свою визначену сферу повноважень. Хоча пропозиції по комісарах вносяться Президентові Комісії державами, вони не можуть давати їм якісь указівки. Комісари діють незалежно від своєї держави і повинні бути вірні європейським справам. Європейська Комісія піклується про те, щоб договірні положення дотримувалися всіма державами. Вплив Єврокомісії підсилюється

також завдяки тому, що вона є єдиною інституцією, що може вносити пропозиції про нові розпорядження і директиви.

Європейський Суд. У ЄС часто виникають розбіжності щодо того, що відповідає європейському праву, а що є його порушенням. У суперечливих випадках рішення приймає Європейський Суд. У його склад входять 27 суддів, делегованих по одному від кожної держави. Їм допомагають 8 генеральних адвокатів. Їх делегують відповідні уряди терміном на 6 років, і вони можуть перепризначуватися. У Європейський Суд може звертатися Єврокомісія, якщо вона вважає, що певна держава-член порушує європейське право. І навпаки, як держави-члени, так і приватні особи і підприємства можуть подавати позов на Єврокомісію, якщо вони вважають, що Комісія перевищує свої повноваження або ж неправильно використовує їх. До того ж у Суд ЄС звертаються національні суди, якщо вони вважають, що національні норми, можливо, порушують діюче європейське право.

Європейський Центральний Банк відповідає за грошову політику країн Єврозони. У рамках держав Єврозони він виконує функції центрального банку і визначає для Єврозони грошову масу і рівень процентних ставок. Надзвичайно важливою є абсолютна незалежність Центрального Банку. Він не виконує вказівки національних урядів і європейських установ.

Європейська рахункова палата перевіряє правильність надходжень і витрат ЄС, як роблять це Рахункові палати в національних рамках. Європейська рахункова палата перевіряє зміст і ефективність витрат ЄС. Тим самим вона не тільки робить свій внесок у боротьбу з корупцією, але і контролює, чи по призначенню і наскільки ощадливо й економічно ефективно витрачаються гроші.

Сфери політичної діяльності ЄС. Політика ЄС охоплює численні сфери, що виходять далеко за межі безпосередньо економіки. ЄС має повноваження в області зовнішньої політики і політики безпеки, правової і внутрішньої політики. Захист клімату, забезпечення енергопостачання, внутрішній ринок і загальна валютна політика – усе це входить у сфери діяльності ЄС.

ЄС – це великий внутрішній ринок, де зосереджено півмільярда споживачів. У середині економічної зони ЄС діють 4 основні свободи, а саме – свобода торгівлі товарами, свобода послуг, свобода пересування робочої сили і свобода пересування капіталу. Тобто, усередині ЄС кожний може працювати там, де він захоче, робити покупки там, де йому більше подобається, надавати послуги там, де ринок здається йому найбільш безпечним і вигідним.

Внутрішній ринок ЄС існує з 1993 р., і має багато регулюючих норм. Наприклад, яблука 1-го сорту повинні бути однакової якості як у Німеччині, так і в Іспанії. Неприпустимо, щоб у той час, коли фірми одного з держав-членів дотримували досить тверді вимоги по чистоті повітря, підприємства інших країн забруднювали навколишнє середовище, заощаджуючи на витратах. Чоловіки і жінки рівні, і це стосується, наприклад, страхування. Жінки не повинні платити більш високі внески по медичній страховці через те, що вони можуть стати матерями й у зв'язку з цим їхнє обслуговування обійдеться дорожче. Максимальна тривалість робочого тижня – 48 годин. З 1999 р. у Євросоюзу існує загальна валюта – євро, що ходить у 16 країнах з 27. У 2007 р. ЄС прийняв рішення, відомі

за назвою «3x20». Відповідно до них до 2020 р. планується знизити споживання енергії на 20%, зменшити викид парникових газів на 20% і збільшити на 20% частку поновлюваних видів енергії. Позитивний ефект буде, якщо й інші країни (такі, як США, Китай, Індія, Росія, Бразилія) приєднаються до співробітництва для їхньої реалізації.

ЄС завжди був структурою, розрахованою для всієї Європи. Бажаючі вступити в ЄС повинні виконати „копенгагенські критерії”. Мова йде про наявність правової демократичної держави і ринкової економіки, які до того ж змогли б витримати тиск внутрішнього ринку ЄС. Мається на увазі, що їхня економіка повинна бути досить сильною і конкурентоспроможною, щоб справитися із ситуацією, у якій товари з інших країн ЄС можуть без обмежень надходити на вітчизняний ринок. Крім того, кандидати зобов'язуються привести все національне законодавство у відповідність із правовими нормами ЄС. Ці положення були сформульовані в 1993 р. У Копенгагені, тому їх і називають „копенгагенськими критеріями”. Але в першу чергу вони містять у собі в першу чергу політичні критерії – повагу до європейських цінностей демократії, прав людини і верховенства права. Тільки у випадку, якщо держава-кандидат на членство може виконати всі ці критерії, воно може бути прийняте в ЄС.

Питання для самоперевірки:

1. ЄС ґрунтується на 5-ти принципах, що мають фундаментальне значення для співробітництва всіх 27 держав. Назвіть їх.
2. Як ви розумієте принцип супранаціональності?
3. Що таке дигресивна пропорційність?
4. Як пов'язана субсидіарність з самостійністю окремих країн і регіонів?
5. Чим відрізняється структура ЄС від структури національної держави?

Тема 6. Україна і Європейський Союз. Європейська ідентичність.

Євросоюз у 2003 році розробив Європейську політику сусідства. Вона призначена для України, Молдови і Білорусі, для Вірменії, Азербайджану і Грузії, а також для держав Південного Середземномор'я. Метою політики сусідства є тісна прив'язка країн-партнерів до ЄС, що не припускає членства в ньому. «Усе, крім участі в інституціях». Питання, чи можна стати членом ЄС у віддаленій перспективі, Європейська політика сусідства залишає відкритим. Не секрет, що з цього приводу в ЄС існують різні погляди. У той час як, наприклад, Польща виступає за те, щоб країнам-партнерам, і насамперед Україні, дати чітку перспективу членства, інші держави, зокрема – Німеччина, у цьому відношенні більш стримані.

Україна підписала план дій з ЄС у 2005 р. Спочатку він був розрахований на 3 роки, а по закінченню цього строку був продовжений. План визначає як пріоритети зміцнення демократії і принципів правової держави, також сюди відносяться повна свобода преси і поліпшення інвестиційного клімату. Крім того, мова йде про поступове зняття митних і інших торговельних перешкод.

Україна і ЄС підтримують дуже тісні відносини на політичному й економічному рівнях. Проводяться регулярні зустрічі ведучих політиків обох країн. Динамічно розвивається торгівля. ЄС є найбільшим торговельним партнером України. Об'єм торгівлі України з 27 державами ЄС склав, наприклад, у 2007 р. 34,7 млрд. євро. Україна для деяких країн ЄС важлива як страна-транзитер енергоносіїв. Щорічно проходить самміт ЄС-Україна, у якому беруть участь Президент України, Президент Європейської Комісії, а також президент Ради ЄС. Україна бере участь у ряді економічних і освітніх програм ЄС.

Україна задекларувала свій “європейський вибір” тільки наприкінці 1990-х років, відповідно до якого нашою стратегічною метою є членство в ЄС. Таким чином, Україна приєдналася до числа тих суспільств, які розділяють розуміння фундаментальних понять сучасної цивілізації – перш за все, „прав людини”, і сприйняттю принципів, зафіксованих у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (див. додаток 2), відповідно до духу європейської Конвенції про захист прав і основних свобод (див. додаток 1).

Засобом досягнення такого рівня життя, як у ЄС, є організація суспільства і держави по європейській моделі, на основі європейських цінностей і стандартів. Таким чином, у України, якщо виходити з пріоритету інтересів її громадян, немає іншого вибору, крім європейської інтеграції.

Переваги членства в Євросоюзу: вільний безмитний доступ на найбільший ринок у світі; шанс одержати роботу в кожній із країн ЄС; можливість навчання, вільний доступ до наукових відкриттів; вільне пересування по Європі; одержання дотацій з бюджету ЄС; ріст життєвого рівня й оплати праці.

Які ризики несе членство в ЄС?: ріст цін (в т.ч. на продукти харчування); гостра конкуренція з розвиненими економіками країн ЄС; про всі істотні питання розвитку країни необхідно вести переговори з іншими країнами ЄС.

Президент України В.Ф. Янукович у виступі, присвяченому 20-й річниці Незалежності України, наголосив, що європейський вибір став основою зовнішньополітичної ідентичності України, а європейські цінності — основою нашого розвитку. Українська ідея незалежності стала об'єднуючою силою, стрижнем якої були і залишаються основоположні цінності: воля, гуманізм, демократія, толерантність, справедливість і соціальна єдність. Ми визначили стратегію розвитку, і нам досить політичної волі для її реалізації. Європейська демократична багата Україна, вільна держава, у якій людина буде почувати себе захищеною, — це наша мета, і вона буде досягнута. На цьому шляху ми сподіваємося на підтримку всіх європейців. Україна не просто хоче бути європейською країною. Цей географічний факт не має потреби в зайвих підтвердженнях. Ми хочемо прилучитися до великого європейського проекту – побудові єдиної Європи на основі цінностей свободи, демократії і права.

Наші перспективи. На останньому самміті країн ЄС було визначено, що для України членство в ЄС поки що – далека перспектива. Єврорада прийняла спільну стратегію ЄС відносно України. Ціль стратегії ЄС у відношенні до України: фундаментальне зближення і послідовна інтеграція України в ЄС; реалізація угод про партнерство і співробітництво; підтримка реформ в Україні (але ЄС буде направляти свої зусилля, якщо Україна буде відповідати критеріям, необхідним

для членства в ЄС); адаптація законодавства України до норм ЄС; заглиблене співробітництво в області зовнішньої політики; поглиблення в сфері безпеки й оборони; поглиблення регіонального і культурного співробітництва (щоб не допускати розколу на континенті); поглиблення торгово-економічного співробітництва в області транспорту, зв'язку і комунікацій; охорона навколишнього середовища; поглиблення співробітництва в сфері освіти (включає підтримку міжнародних проектів і програм).

На сьогоднішній день ЄС «приймає до уваги» інформацію про європейську ідентичність України, на більше країни-члени ЄС поки не згодні. Європейська ідентичність припускає усвідомлення індивідами і групами своєї приналежності до Європи. Створення і відтворення загальної європейської ідентичності є необхідною частиною інституалізації європейського політичного порядку. Тільки при наявності загальної ідентичності група, така як Європейський Союз, може виступати суб'єктом політичної діяльності.

Європейська ідентичність формується за допомогою як формальних, так і неформальних політичних практик. До формальних відносяться уніфікація права, загальна політика безпеки, створення інститутів європейського громадянства. До неформальних практик, серед інших, відноситься протиставлення Європи зовнішнім і внутрішнім „Іншим”. Таку практику згуртування використовують як національні політичні еліти, так і особи, що діють поза політичною сферою. Вона може як підсилити гомогенність суспільства (при протиставленні Європи зовнішньому супротивникові), так і загострити внутрішні протиріччя європейського суспільства (європейські цінності вступають у протиріччя з мусульманськими).

Ідентичність – універсальна властивість будь-якої групи. У першу чергу самовідчуття людей дуже прагматично, люди пристосовуються до тих умов життя, де вони живуть, до великого суспільства. І на перше місце виходять соціально-політичні аспекти, не тільки стандартні соціальні аспекти.

Під європейською ідентичністю насамперед потрібно розуміти певну історичну і цивілізаційну спільність. Саме завдяки цій спільності можна говорити про Європу як про єдину цивілізацію й ідентичність.

Образ європейської ідентичності сформувався як дещо цілісне не раніше XVIII ст. На різних етапах своєї історії Європа ототожнювалася з цивілізацією, християнством, демократією, свободою, білою шкірою, зоною помірного клімату, Заходом. Відповідно в якості її протилежностей називалися варварство, язичество, деспотизм, рабство, шкіра іншого кольору, тропічна зона, Схід. До кінця XV в. ідея Європи в основному являла собою геополітичне поняття, підлегле християнству як пануючій на Заході системі ідентифікації. Як ідея Європа починає консолідуватися в епоху “відкриттів”, звільняючись від асоціації тільки з християнським світом. Вирішальною подією у формуванні європейської ідентичності стало падіння Константинополя в 1453 р. Довгий час постійно змінний рубіж з Оттоманською імперією був лінією, що відокремлювала Європу від турецького „Іншого”. Саме в цей час починається усвідомлення себе жителями Європи європейцями, усвідомлення Європи, за словами Пія II, як свого будинку. Папа Пій II був також одним з перших, хто використовував саме слово

”європейці”. Настільки ж важливою і знаковою подією було “відкриття” Америки в 1492 р. Європа стала пов'язуватися із системою, що сьогодні розглядається як *сукупність специфічно європейських цінностей*, хоча вони і не були цілком сформульовані як європейська ідентичність аж до кінця XVII ст.

Таким чином, саме в результаті зустрічі з неєвропейськими народами й опору оттоманській експансії ідея Європи вийшла в центр конструювання специфічно європейської ідентичності. Національному ідеалові в кінцевому рахунку і була підлегла ідея Європи. Саме з цієї причини Європа розглядалася не стільки як політична єдність, скільки як міжнародна норма цивілізації, як засіб врегулювання конфліктів між націями-державами. У XIX ст. сформувалося відношення додатковості: ідея Європи стала означати сукупність нормативних вимог *цивілізації*, а національний ідеал був віднесений до особливостей конкретної *культури*.

В другій половині XX в. ідея Європи виявила себе у своєрідному способі життя, що може бути названий специфічно європейським. Як культурний конструкт Європа означає більше, ніж ідеали високої культури, - культура повсякденного життя також є важливим виміром європеїзму. Це значить, що сучасна Європа є дещо більше, ніж просто економічна кооперація, заснована на автономних націях-державках; мова йде і про *морально-політичне співтовариство* (community). Ця ідея інтегрувала християнство, утопічні ідеї Ренесансу, націоналізму і комунізму. Сам же концепт європейської ідентичності був офіційно введений на Копенгагенському самміті ЄС у грудні 1973 р. у контексті часу загострення світової кризи.

До 1989 р. питання про східний рубіж Європи уявлялося очевидним: Західна Європа і була “Європою” або “Європейським співтовариством”. Ідентичність Європи як Заходу забезпечувалася передбачуваною комуністичною погрозою. З падінням “уявлюваного” ворога зламалася й ідентичність Заходу, а не тільки Сходу. Антикомуністичні революції йшли під гаслом “повернення в Європу”. “Схід” зрушився в південному напрямку, включивши іслам і третій світ.

У червні 1984 р. глави держав Європейського Співтовариства, які зібралися на самміт у Фонтенбло, прийняли рішення поставити в практичну площину формування в громадян своїх країн почуття загальноєвропейської ідентичності. За минулі роки здійснено чимало конкретних кроків, покликаних сприяти досягненню цієї мети. Були засновані такі символи єдиної Європи як прапор, гімн, загальне свято «Дня Європи». Жителі країн, що приєдналися до Шенгенської угоди, стали користуватися безвізовим режимом. Була введена єдина європейська валюта. Жителям країн Євросоюзу був наданий статус «громадянина Союзу», засновані єдині загальноєвропейські права водія і багато чого іншого. При цьому мова не йде про витиснення національної самосвідомості у 450 млн. громадян, що населяють кілька десятків європейських країн з різною історією, культурою, традиціями, рівнем і способом життя. На порядку денному інша мета – формування у жителів Євросоюзу почуття «подвійної» ідентичності, що об'єднає у собі одночасне відчуття приналежності і до своєї країни, і до Європи в цілому. Справедливості заради слід зазначити певний прогрес у поширенні почуття загальної європейської ідентичності у свідомості молодих європейців. Майже

третина молодих людей вважала себе скоріше європейцями, чим громадянами своєї країни.

Тим часом, для значної частини рядових європейців вигоди європейської інтеграції далеко не очевидні. Як показало загальноєвропейське дослідження, проведене наприкінці 2004 року, лише 53% європейців вважало в той момент, що членство в ЄС принесло користь їхній країні, тоді як 34% вважало, що, навпроти, воно нанесло шкоду. Дані опитування жителів країн Євросоюзу, здійсненого навесні 2008 року, свідчать, що ці показники залишилися практично без зміни (лише 54% опитаних вважало, що членство в ЄС приносить користь їх країні).

Недавнє опитування, проведене у 12-ти країнах Європи, показало, що в середньому 55% населення цих країн вважають, що «подальше розширення Євросоюзу зробить ще більш важким формування загальної європейської ідентичності». У таких країнах як Голландія, Франція, Німеччина частка громадян, що розділяють цю точку зору, досягає, відповідно, 76%, 68% і 64%. А питання про ідентичність постійно зростаючої мусульманської частини населення сьогоденної Європи характеризується особливою складністю.

Питання для самоперевірки:

1. Яке місце України в сучасному світі? При яких умовах її роль у глобальних процесах буде зростати?
2. Які завдання повинні бути вирішені в нашій країні, щоб вона ввійшла в число процвітаючих країн світу?
3. Що означає поняття „європейська ідентичність”?
4. Які переваги членства в Євросоюзу?
5. Які ризики несе членство в ЄС?

Тема 7. Іслам у Європі. Європа і виклики мультикультуралізму: діалог цивілізацій.

У ХХ столітті чисельність населення Землі перевищила 6,5 млрд. людей. Особливістю демографічних процесів останніх десятиліть став швидкий ріст чисельності мусульман. З 1990 р. чисельність мусульман на земній кулі збільшилася з 880 мільйонів до 1 мільярда осіб.

Особливо стрімко збільшується кількість мусульман у Європі. Сама велика мусульманська громада - у Франції: від 5 до 7 мільйонів (до 10% від загальної чисельності населення), іслам став тут другою по чисельності релігією країни після католицизму. Численні громади послідовників ісламу сформувалися в Німеччині (4 млн.), Великобританії (1,7 млн.), Італії і Голландії (по 1 млн.). Значні мусульманські громади розкидані по усім без винятку західноєвропейським країнам. Слід зазначити, що реальну кількість мусульман у Західній Європі не знає ніхто, тому що поряд з легальними іммігрантами і їхніми нащадками тут проживають багато мільйонів нелегальних. По різних підрахунках у Західній Європі зараз проживає від 15 до 24 мільйонів мусульман.

У Західну Європу іслам прийшов усього кілька десятиліть назад. До кінця 1940-х рр. мусульман тут практично не було або було зовсім небагато (більше усього у Франції - 120 тис. у середині 1920-х рр.). Перша масова міграція була пов'язана з війною в Алжиру (1954-1962). Після змушеної згоди Франції на проголошення незалежності цієї североафриканської держави сотні тисяч місцевих мусульман скористалися можливістю переїхати у свою колишню метрополію.

У результаті масових міграцій із країн, що розвиваються, постійно зростає рівень етнічної і конфесійної роздробленості населення тих держав Європи, що ще кілька десятиліть назад були досить однорідними. Принципово важливо, що на відміну від минулих років значна частина мусульманських мігрантів і їхніх нащадків тепер не виявляє бажання інтегруватися в нове для себе середовище.

Мусульманські райони і пригорода з'явилися в Парижі, Берліні, Лондоні і багатьох інших великих європейських містах. Більшість сучасних французьких мусульман складають нащадки вихідців з арабського Магриба (Алжир, Туніс, Марокко). У Німеччині, Голландії, Австрії і Данії мусульманське співтовариство в основному представлено нащадками турецьких емігрантів. Британські мусульмани - у більшості нащадки вихідців із Британської Індії (Пакистан і Бангладеш).

Росту чисельності європейських мусульман сприяє заохочува державними соціальними програмами висока народжуваність. У мусульманських родинах середня кількість дітей, як правило, не нижче 4-х. Багатодітність мусульманських родин контрастує з малодітністю і кризою традиційних сімейних цінностей у корінних європейців. Найважливішим демократичним завоюванням сучасної західної цивілізації проголошена свобода гомосексуальних відносин, причому в ряді країн (Голландія, Бельгія, Іспанія і Швейцарія) були законодавчо дозволені одностатеві шлюби.

Поряд з ростом чисельності сексуальних меншостей скороченню корінного (атеїстичного або християнського) населення Західної Європи сприяє свідоме відмовлення від народження дітей, тому що багато європейців вважають, що діти стануть для них перешкодою в кар'єрі або попросту перешкоджають вести звичне і комфортне життя. Родини, що мають одну дитину, рідко вирішуються на народження другої. Відіграє роль і феміністська пропаганда, яка стверджує, що діти перешкоджають жінкам займати гідне місце в суспільстві.

Для простого відтворення населення середній рівень народжуваності повинен складати 2,1 дитини. Але жінки в Західній Європі в середньому народжують тільки 1,4 дитини. І в умовах прогресуючого скорочення корінного населення Європи мусульмани з успіхом заповнюють собою демографічний вакуум. Сформована демографічна ситуація зміцнює мусульман у впевненості, що рано або пізно Західна Європа стане частиною ісламського світу. Серед них існує переконання, що чрево мусульманської жінки перетворилося в найбільш ефективний засіб ісламізації Європи й усього світу. Деякі аналітики стверджують, що вже в самому найближчому майбутньому першою ісламською країною Західної Європи стане Франція, з якої іслам почне свій переможний хід по інших країнах континенту.

Протягом декількох десятиліть труднощі демографічного й економічного характеру змушували країни Євросоюзу легалізувати і навіть пропагувати імміграцію з мусульманських країн. Європейські політики вважали непристойним навіть ставити запитання, чи сумісні в принципі сучасна Європа й іслам? Вони проповідували ідеї толерантності і мультикультуралізму, панувала думка, що інтеграція мусульманської діаспори в європейське суспільство буде сприяти зближенню християнської й ісламської цивілізацій.

Характерно, що на відміну від іммігрантів першої хвилі, неприйняття навколишньої дійсності в середовищі мусульман другого і третього покоління постійно наростало і здобувало усе більш радикальних форм. Уже в другій половині 1990-х років молоді мусульмани Європи почали виявляти усе більшу нетерпимість до таких європейських цінностей, як сексуальна рівність, свобода релігії, свобода слова, забезпечення прав сексуальних меншостей і т.д. У школах, що відвідували юні мусульмани, ставало усе сутужніше викладати певні предмети. З роками в багатьох школах стало неможливо викладати теорію походження життя, розвитку видів і людства, а також ряд інших предметів, що здавалися зовсім неприйнятними для юних мусульман і їхніх батьків.

Поступово в школах з мусульманськими учнями затвердилася сексуальна сегрегація: хлопчики сідали в одній частині класу, а дівчинки - в іншій, у лікарнях участилися відмовлення від лікування жінки лікарем-чоловіком або чоловіка - жінкою. Лише десять років тому мусульманські хустки - хіджаби носили тільки жінки похилого віку. Зараз їх носить половина жіночого мусульманського населення Франції, а в деяких муніципальних утвореннях Франції ця цифра досягає 80%. Усі частіше зустрічаються хіджаби й в інших державах Європи.

Юні мусульмани Європи більше не обмежуються тим, що самі живуть за законами ісламу. У більшості випадків дівчини і жінки-мусульманки не були вільні у своєму виборі: багато хто були змушені надягти хіджаби під тиском родичів або громади. Відповідно до спеціальних досліджень, проведених французькою владою, у деяких європейських містах дівчина-мусульманка, що відмовляється носити хустку, "ризикуює піддатися образам, фізичній агресії, сексуальному насильству і навіть колективному згвалтуванню". В Франції подібні акти агресії стосовно інакомислячих усередині мусульманської громади відбуваються регулярно.

Іслам перетворився в найважливіший фактор європейського громадського життя. Без урахування цього фактора неможливий скільки-небудь серйозний прогноз майбутнього розвитку Європи, та й усього сучасного світу. Значна частина мусульман Європи не інтегрувалася в європейську дійсність і свідомо відмовляється приймати західноєвропейський спосіб життя, мораль і цінності. Відмовляючись від європейської ідентичності, вони відчують себе в першу чергу частиною всесвітньої мусульманської громади.

Усе більше число мусульман воліють жити винятково за своїм законами і навіть не говорити мовами країн свого проживання. Саме цим поведінка мусульман докорінно відрізняється від поведінки інших меншостей (китайських, індійських, східноєвропейських і т.п.), що, зберігаючи свої культурні традиції і

своєрідність, усе-таки прагнуть адаптуватися й інтегруватися в те суспільство, де вони нині проживають.

Дослідники вважають, що основою конфлікту між сучасними патріархальними «мусульманськими» і західноєвропейськими «демократичними» суспільствами, є, зокрема, підсвідоме неприйняття «протилежної» моделі статево-репродуктивної поведінки. «Мусульмани» бояться, що демократія позбавить їх «цінності репродуктивних досягнень» («гарему») і усе зведе до «сексуальних демонстрацій», а «демократи» бояться ідеї репродуктивної активності і відстоюють цінності «сексу як задоволення, спілкування».

В азіатських патріархальних співтовариствах головним смислом статево-репродуктивної поведінки є створення і збільшення потомства, «чоловіча сила» міряється результативністю репродуктивної поведінки - числом дітей і їхнім фізичним станом. У «демократичному» суспільстві відбувається перехід до сурогатних цінностей статево-репродуктивної поведінки - «чоловіче достоїнство» тут уже визначається «непрямими показниками», такими як величина статевого органу, «успішність» ерекції, частота і тривалість сексу. В наявності дві протипоставлених системи цінностей і два «конфліктуючих» способи життя.

Можна допускати, що азіатським племенам, на противагу західноєвропейським, були властиві більш тверді ієрархічні відносини, відповідно більш категоричне підпорядкування, жорстоке покарання, високий рівень регулювання соціального життя і безумовне підпорядкування жінки чоловіку.

Суспільна конкуренція за ресурси в азіатів відбувається переважно між чоловіками і тому носить більш запеклі форми. Імовірно, твердість ісламу детермінована великим дефіцитом природних життєвих ресурсів у місцях проживання давніх азіатських племен і, відповідно, більш жорстокою конкуренцією за ці убогі ресурси. Убогість ресурсів і обумовила велику регулятивність (патріархальність, «справедливість») у їхньому розподілі. На противагу азіатському укладові життя, західноєвропейський був не таким категоричним і твердим. У конкуренції за ресурси, у певні історичні періоди, брали участь жінки. Природних життєвих ресурсів, імовірно, було більше, і конкуренція за них не носила такого тотального характеру.

Західноєвропейське співтовариство відрізняється високим рівнем індивідуальної конкуренції, а для азіатського співтовариства характерні общинна конкуренція і високе регулювання індивідуальної конкуренції співтовариством. Останнім часом рівень індивідуальної конкуренції в західноєвропейських співтовариствах починає істотно перевищувати видовий біологічний ресурс. Це приводить до симптоматичних збоїв у поведінці індивідів, таких як: порушення сну, депресії, надлишкова вага, наркоманія, алкоголізм, статеві розлади, збільшення частки осіб, що задовольняють полове потребу за допомогою біологічно неадекватних стимулів (зокрема, гомосексуалізм), серійні маніакальні злочини та ін. Але головним є придушення репродуктивного рефлексу, що призводить до зниження народжуваності.

«Азіати» (вихідці з «мусульманських» країн Азії й Африки), переселяючи жити в західні країни, входять у них, з погляду соціально-психологічного контексту, не індивідуально, а в рамках своєї громади. Високий рівень

конкуренції в суспільстві вони суб'єктивно сприймають не як свою індивідуальну в ній участь, а як просто високу інтенсивність праці «у своїй громаді». Унаслідок цього вихідці з азіатських співтовариств, в умовах західноєвропейської цивілізації, зберігають високу репродуктивну активність.

Азіати «узяли» з «речового західного світу» усе, що їм показалося прийнятним, навіть мулли стали в мечетях використовувати мікрофони й акустичні системи, але на цьому усе закінчилося. Алкоголь, порнографія і міні-спідниці не були пропущені в азіатський світ. Пропаганда ж цінностей демократії і прав людини, у першу чергу прав жінки, виявилася ще менш успішною, тому що замірялася на «саме святе», - домінантний («гаремний») тип репродуктивної поведінки. Вони активно й успішно інфільтруються в західні співтовариства, - разом зі своєю моделлю статево-репродуктивної поведінки. Наслідком цього є збільшення частки азіатського (мусульманського) населення в західноєвропейських країнах. Не виключено, що ця тенденція буде підсилюватися і якщо сьогодні мусульмани тільки вимагають змінити, наприклад, законодавство у Франції, убік більшого визнання азіатської статево-репродуктивної моделі поведінки, то згодом у них може виявитися достатній людський ресурс для прямих законодавчих перетворень.

Зрештою, ісламська експансія породила протидію. Результати референдуму по питанню заборони будівництва мінаретів, що відбувся в 2009 р. у Швейцарії, коли 58% виборців проголосували на користь заборони, показали, що іслам стає серйозною проблемою для світосприймання європейців. Уперше більшість європейських країн чітко виступило проти проекту мусульманської експансії.

За швейцарським референдумом відбулися рішення бельгійського і французького парламентів про заборону на носіння предметів традиційного жіночого мусульманського одягу – паранджі і бурки (нікаба). Французька влада заборонила також носіння жіночого головного убору (хіджаба) у державних і навчальних закладах. Як обґрунтування цих рішень було приведене протиріччя носіння бурки і хіджаба принципам європейського секуляризму і гендерної рівноправності. Улітку 2004 року у Франції був прийнятий закон, що забороняє, зокрема, особам жіночої статі носити в школах «мусульманські» хустки. Носіння традиційного мусульманського одягу, закриваючого жіноче обличчя, вважають французи, впливає на здатність жити разом, цінності республіки і, зокрема, людську гідність, а чадра є не релігійним символом, а символом підпорядкування і приниження. Мусульмани влаштували демонстрації протесту і навіть захоплювали заручників, загрожуючи них убити, якщо цей закон не скасують.

Необхідно підкреслити, що іслам, як і будь-яка інша релігія, сам по собі не несе погрози світові і суспільству. Погроза виникає лише тоді, коли іслам перестає бути релігією і починає використовуватися як політична ідеологія, що призначена для захоплення влади в окремих країнах, регіонах або в планетарному масштабі в ім'я створення майбутнього Всесвітнього халіфату.

Суспільство повинне ґрунтуватися на мультикультурних підставах, враховувати все різноманіття культур, релігій, будуватися на відкритості, повазі до інших цінностей, на умінні слухати іншого. Діалог між людьми різних культур, релігій, переконань повинен стати основною формою їхнього співіснування.

Необхідна не просто терпимість, а повага до іншого, що означає знання один про одного. Повага до іншого повинна супроводжуватися здатністю критично відноситися до своєї культури.

Питання для самоперевірки:

1. У чому виражається цивілізаційне різноманіття світу?
2. Назвіть показники сучасної демографічної ситуації в Європі.
3. Які риси притаманні східному суспільству? Що вплинуло на їхнє формування?
4. Під впливом яких факторів склався менталітет людини західного світу?
5. Як ви розумієте „мультикультурні підстави”, на яких повинно ґрунтуватися сучасне європейське суспільство?

Тема 8. Перспективи європейської цивілізації в умовах глобалізації і пошук нових цінностей.

Основний зміст цивілізаційного процесу в ХІХ ст. складає тенденція до історичного становлення структур універсальної світової цивілізації. Процеси, що відбувалися в ХХ ст. на Заході, придбали глобальний характер, безпосереднім чином торкнувшись усіх народів і цивілізацій. Ідея, відповідно до якої настає переломна епоха в розвитку цивілізації, сьогодні розділяється багатьма. Історики, філософи, соціологи часто пишуть про ХХІ століття як про час переоцінки цінностей, пошуку нових шляхів цивілізаційного розвитку. Росте взаємозалежність держав, обумовлена економічним розвитком, що веде до відмовлення від абсолютної державної суверенності і національних пріоритетів на користь багатонаціональних співтовариств („Загальноєвропейський будинок”, Атлантичне суспільство і т.д.). Зазначені зміни відповідають задачам суспільного прогресу.

Глобальні проблеми, з якими зіткнулося людство в ХХ ст., багато в чому породжені техногенною західною цивілізацією. Західний шлях – це не казкова ідилія. Екологічні катастрофи, глобальні кризи в області політики, миру і війни показують, що досягнутий певний рубіж прогресу в його традиційних формах. Сучасні дослідники пропонують різні теорії «обмеження прогресу», розуміючи, що існує якийсь екологічний імператив, тобто сукупність умов, які людина не має права переступати ні при яких обставинах. Усе це змушує задуматися і критично проаналізувати перспективи і досягнення західної цивілізації. Очевидно, у ХХІ ст. світова цивілізація буде розвиватися, орієнтуючись не тільки на досягнення західної цивілізації, але і з огляду на накопичений досвід розвитку Сходу. Захід і Схід розуміються не як географічні, а як геосоціокультурні поняття.

Захід. Особливий тип цивілізаційного і культурного розвитку, що сформувався в Європі приблизно в ХV-ХVІІ ст. Цивілізацію цього типу називають техногенною. Її основні риси - швидка зміна техніки і технологій, завдяки систематичному застосуванню у виробництві наукових знань. Наслідком такого застосування є наукові, НТР, що змінюють відношення людини до

природи і її місце в системі виробництва. По мірі розвитку техногенної цивілізації відбувається відновлення штучно створеного людиною предметного Середовища, у якому протікає її життєдіяльність. У свою чергу це супроводжується динамікою соціальних зв'язків, їх швидкою трансформацією. Іноді протягом життя одного-двох поколінь відбувається зміна способу життя і формування нового типу особистості.

Основні цінності західної культури: динамізм, орієнтація на новизну; затвердження достоїнства і поваги людської особистості; індивідуалізм, установка на автономність особистості; раціональність; ідеали свободи, рівності, терпимості; повага до приватної власності.

Схід. Східний тип одержав назву “традиційного суспільства”. Геополітично схід зв'язується з культурами Давньої Індії і Китаю, Вавілоноу, Давнього Єгипту, утвореннями мусульманського світу. Ці культури були орієнтовані на відтворення сформованих соціальних структур, стабілізацію устояного способу життя. Традиційні образи поведінки розглядалися як деяка цінність. Види діяльності, їхні засоби і цілі мінялися дуже повільно. У світоглядному аспекті відсутній поділ світу на світ природи і соціуму, природний і надприродний. Заперечення індивідуалістичного начала й орієнтація на колективізм.

Традиційні культури ніколи не ставили своєю метою перетворення світу, забезпечення влади людини над природою. У техногенних культурах таке розуміння домінує. Воно поширюється не тільки на природні, але і на соціальні об'єкти, що стають предметами соціальних технологій. Якщо в традиційних культурах особистість визначена насамперед через її залученість у суворо визначені (і часто від народження задані) сімейно-кланові, кастові і станові відносини, то в техногенній цивілізації стверджується як ціннісний пріоритет ідеал вільної індивідуальності, автономної особистості, що може включатися в різні соціальні спільності, володіючи рівними правами з іншими. З цим розумінням пов'язані пріоритети індивідуальних свобод і прав людини, яких не знали традиційні культури.

Також у системі домінуючих життєвих сенсів техногенної цивілізації особливе місце займає цінність інновацій і прогресу, чого теж немає в традиційних суспільствах. Доречно нагадати знаменитий давній китайський вислів, що у сучасному прочитанні виглядає приблизно так: "найважча доля – це жити в епоху змін". А для нашої цивілізації зміна і прогрес стають самоцінністю. Інновації тут стають головною цінністю, чого не було в традиційних культурах, де інновації завжди обмежувалися традицією і маскувалися під традицію.

Нарешті, серед ціннісних пріоритетів техногенної культури можна виділити особливе розуміння влади і сили. Влада тут розглядається не тільки як влада людини над людиною (це є й у традиційних суспільствах), але насамперед як влада над об'єктами. Причому об'єктами, на які спрямовані силові впливи з метою панувати над ними, виступають не тільки природні але і соціальні об'єкти. Вони теж стають об'єктами технологічного маніпулювання. І те, що ми називаємо сьогодні процесом глобалізації, є продуктом експансії саме техногенної цивілізації.

Дослідники відзначають суперечливі наслідки процесу глобалізації. Серед позитивних моментів виділяють її стимулюючий вплив на економіку. Товари тепер можуть створюватися в будь-якому місці світу залежно від того, де виробництво обійдеться дешевше, і збуватися там, де їх удається продати за найвищою ціною. Завдяки цьому знижуються витрати виробництва, росте прибуток, з'являються додаткові можливості для подальшого розвитку виробництва. Ті, кому не вдалося включитися в цю нову економіку, будуть неминуче відставати, тому що не зможуть скористатися плодами міжнародного поділу праці, кооперації, технічними досягненнями розвинутих країн. Глобалізація зближає держави, змушує їх у більшому ступені враховувати інтереси одна одної, застерігає від крайніх дій в політиці й економіці (у протилежному випадку міжнародне співтовариство може використовувати різні санкції: обмежити торгівлю, припинити міжнародну допомогу, заморозити надання позики тощо).

Разом з тим, висловлюється і чимало критичних суджень на адресу глобалізації. Глобалізація виробництва веде до глобалізації продукції, оскільки споживач прагне придбати всесвітньо визнаний виріб. Це, у свою чергу, може перешкоджати розвитку вітчизняного виробництва. Крім того, насаджується деякий єдиний стандарт споживання: по всій земній кулі їдять гамбургери, пишуть кульковими ручками "Bic", використовують комп'ютерне забезпечення фірми Microsoft тощо. Поширенню цих стандартів сприяє реклама в засобах масової інформації. Приміром, транснаціональні компанії, переконуючи населення купити той чи інший товар, витрачають на рекламу біля половини тих засобів, які в усьому світі витрачаються на освіту. І нарешті, глобалізація світу викликала появу загальних проблем людства, від вирішення яких залежать подальший соціальний прогрес, доля цивілізації. В умовах посилення взаємозв'язку і взаємозалежності країн і регіонів окремі події, протиріччя, конфлікти переростають локальні рамки і набувають загальносвітового характеру.

Ідея різноманіття світу не суперечить ідеї єдності людства. Люди планети Земля усе глибше усвідомлюють себе як єдину спільність, де кожний зв'язаний з багатьма тисячами ниток. Для людини немає майбутнього поза її об'єднанням з іншими людьми". Людство не зможе розвиватися, не зміцнюючи свою спільність, не розширюючи зв'язки і контакти. Сучасне людство - це 6 млрд. землян, тисячі великих і малих народів, біля двохсот держав; це різноманіття економічних устроїв, форм соціально-політичного і культурного життя.

У сучасних філософських і соціальних дослідженнях уже не раз висловлювалася думка про необхідність усвідомити нашу відповідальність за природу й існування людства, змінити наше відношення до навколишнього життя на Землі. Повернення до традиціоналістського типу розвитку неможливий. Він міг забезпечити життєвими благами лише невелике населення землі. В епоху Ренесансу, коли готувався старт техногенної цивілізації, на всій Землі жило 500 мільйонів людей. А зараз – 6 мільярдів, і без сучасних технологій неможливо навіть мінімальне життєзабезпечення населення планети. Крім того, не слід забувати, що дбайливе відношення до природи, благоговіння перед нею в традиційних культурах поєднувалося з певною зневагою до людини. Тому, коли

ми говоримо про можливість потенціалу східних культур, відношення до нього повинно бути виборчим, а властива західній цивілізації пріоритетна цінність людини, її духу і її діяльності, судячи з тенденцій постіндустріального розвитку, повинна не тільки зберегтися, але і знайти нові виміри.

Сьогодні всі частіше комплексні дослідницькі програми і технологічні проекти проходять соціальну експертизу, яка включає етичні компоненти. Ця практика відповідає новим ідеалам раціональної дії, які видозмінюють колишні уявлення про зв'язок істини і моральності.

У західній культурній традиції довгий час домінував ідеал правдивого знання як самоцінності, який не потребує додаткових етичних обґрунтувань. Більш того, раціональне обґрунтування вважалося основою етики. Коли Сократа запитували, як жити доброчесно, він відповідав, що спочатку треба зрозуміти, що таке доброчесність. Інакше кажучи, справжнє знання про доброчесність задає орієнтири моральної поведінки.

Принципово інший підхід характерний для східної культурної традиції. Там істина не відокремлювалася від моральності, і моральне удосконалювання покладалося умовою і підставою для збагнення істини. Той самий ієрогліф "Дао" позначав у давньокитайській культурі закон, істину і моральний життєвий шлях. Коли учні Конфуція запитували в нього, як розуміти "Дао", то він кожному давав різні відповіді, оскільки кожний з його учнів пройшов різний шлях морального удосконалювання.

Новий тип раціональності, що сьогодні затверджується в науці і технологічній діяльності, резонує з давньосхідними уявленнями про зв'язок істини і моральності. Це, звичайно, не означає, що тим самим принижується цінність раціональності, яка завжди мала пріоритетний статус у західній культурі. Тип наукової раціональності сьогодні змінюється, але сама раціональність залишається необхідною для розуміння і діалогу різних культур. Сьогодні багато в чому втрачає зміст її тверде протиставлення багатьом ідеям традиційних культур. Нові позначки росту створюють іншу, чим раніше, основу для діалогу західної культури з іншими культурами. У людства є шанс знайти вихід із глобальних криз, але для цього прийдемося пройти через епоху духовної реформації і вироблення нової системи цінностей. Це, звичайно, найбільш сприятливий, хоча, можливо, і найбільш важкий для реалізації сценарій цивілізаційного розвитку.

У наші дні єдність людства полягає в тому, що ніде не може відбутися нічого істотного без того, щоб це не торкнулося усіх. Наше століття універсальне не тільки по своїм зовнішнім рисам, але універсальне абсолютно, оскільки воно носить глобальний характер. Тепер мова йде не про дещо взаємозалежне по своєму внутрішньому значенню, але і про цілісність, усередині якої відбувається постійне спілкування. У наш час цей процес позначається як універсальний. Ця універсальність повинна привести до зовсім іншого чим коли-небудь рішення питання про людське буття. Тому що якщо всі колишні періоди кардинальних перетворень були локальні, могли бути доповнені іншими подіями, в інших місцях, якщо при катастрофі в одній з цих культур залишалася можливість того,

що людина буде врятована за допомогою інших культур, то тепер усе, що відбувається, абсолютно абсолютно і однозначно за своїм значенням.

Питання для самоперевірки:

1. Які основні загальцивілізаційні тенденції, що проявилися наприкінці ХХ ст.?
2. Чому в ХХІ ст. індивідуальний розвиток людини є і показником прогресу суспільства, і умовою його подальшого розвитку?
3. Які „плюси” і „мінуси” глобалізації?
4. Яку роль у глобальних процесах відіграє науково-технічна революція другої половини ХХ ст.?
5. Чим обумовлена єдність сучасного світу? Чому єдність світу не виключає його різноманіття, а різноманіття не виключає єдності?

Список літератури

1. Алексеев, В.Г. Бегом от Европы? [Текст] / В.Г. Алексеев. – Х.: Факт, 2008. – 240 с.
2. Араб-Оглы, Э.А. Европейская цивилизация и общечеловеческие ценности [Текст] / Э.А. Араб-Оглы // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С. 10 – 12.
3. Бибилова, О.П. Мусульмане в странах Старого Света [Электронный ресурс] / О.П. Бибилова. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/musulmane_v_stranah_starogo_sveta_2008-1-15-56-3.htm.
4. Борзенко, И.М. Основы современного гуманизма [Текст]: Уч. пос. / И.М. Борзенко, В.А. Кувакин, А.А. Кудишина. – М.: РГО. – 2002. – 389 с.
5. Боршарт, К. – Д. Абетка Законодавства європейського співробітництва [Текст] / К. – Д. Боршарт; пер. з англ. пер. англ. В. Мардак. – К. : Представництво Європейської Комісії в Україні, 2001. - 112 с.
6. Виппер, Б.Р. Итальянский Ренессанс XIII–XVI века [Текст] / Б.Р. Виппер. – М.: Искусство, 1977. – Т. I – II. – 224 с.
7. Головаха, Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2009 [Текст] / Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 118 с.
8. Гарэн, Э. Проблемы итальянского Возрождения [Текст] / Э. Гарэн. – М.: Прогресс, 1986. – 400 с.
9. Деминцева, Е.Б. Иммигрантские сообщества: опыт Франции [Электронный ресурс] / Е.Б. Деминцева // Россия в глобальной политике. – № 5. – 2006.– Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/22/6343.html>.
10. Ильясов, Ф. Н. Архетипы поло-репродуктивного поведения и конфликт западноевропейской и азиатской цивилизаций [Текст] / Ф.Н. Ильясов // Человек. – 2005. – №2. – С. 113 – 120.

11. Ислам в Европе и в России [Текст]: сб. ст. / сост. и отв. ред. Е.Б. Деминцева. – М.: Изд. Дом Марджани, 2009. – 240 с.
12. Каган, М.С. Философия теории ценности [Текст] / М.С. Каган. – СПб. : ТОО ТК “Петрополис”, 1997. – 205 с.
13. Кувакин, В.А. Гуманистическая антропология и учение о ценностях [Текст] / И.М. Борзенко, В.А. Кувакин, А.А. Кудишина // Человечность человека: Основы современного гуманизма. – М.: РГО, 2005. – С. 151 – 180.
14. Кувакин, В.А. Твой рай и ад: Человечность и бесчеловечность человека (Философия, психология и стиль мышления гуманизма) [Текст] / В.А. Кувакин. – СПб.: Алетея, М.: Логос, 1998. – 360 с.
15. Кудрявцев, А. Мусульмане во Франции [Текст] / А. Кудрявцев // Россия и мусульманский мир. – 2002. – № 11. – С. 155 – 168.
16. Курбанов, Р. Правовая логика мусульманских меньшинств [Электронный ресурс] / Р. Курбанов. – Режим доступа: http://www.muslimblog.ru/publ/avtory/ruslan_kurbanov/pravovaja_logika_musulmanskikh_menshinstv_medinskaja_ili_mekkanskaja/10-1-0-83.
17. Курбанов, Р. Четыре принципа методологии фикха меньшинств [Электронный ресурс] / Р. Курбанов. – Режим доступа: http://www.islamtv.ru/uploads/video12/fikh_mus_m.pdf.
18. Ле Гофф, Ж. Цивилизация средневекового Запада [Текст] / Ж. Ле Гофф; пер. с франц. Е. И. Лебедевой [и др.] – М.: Издательская группа Прогресс, 1992. – 376 с.
19. Луис, Б. Ислам и Запад [Текст] / Б. Луис. – М.: ББИ, 2003. – 320 с.
20. Мирский, Г. Ближний восточный диван. Полемические очерки об арабских революциях [Электронный ресурс] / Г. Мирский. – режим доступа: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2011/31/mi16.html>.
21. Павленко, Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства [Текст]: Навч. пос. для вузів / Ю.В. Павленко. – К.: Либідь, 2001. – 3-те вид. – 360 с.
22. Розов, Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения Конструктивной аксиологии [Текст] / Н.С. Розов. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета. – 1998. – 292 с.
23. Рубинский, Ю. Европейские ценности [Текст] / Ю. Рубинский // Вестник Европы – 2009 – № 26 – 27. – С. 26.
24. Сайт Представництва Європейської Комісії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.delukr.ec.europa.eu/>.
- Сравнительное изучение цивилизаций [Текст]: Хрестоматия / Сост. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1988. – 556 с.
25. Терещенко, Ю.Л. Україна і європейський світ [Текст]: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. / Ю.Л. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
26. Тоді, Ф. Нарис історії Європейського Союзу [Текст] / Ф. Тоді. – К.: К.І.С., 2001. – 136 с.
27. Харчева, А.Г. Проблема ценности в философии [Текст] / А.Г. Харчева – М.-Л.: Наука. – 1966. – 256 с.

28. Хенкин, С. Мусульмане в Испании: проблемы адаптации [Текст] / С. Хенкин // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 3. – С. 48 – 58.
29. Шлэгель, К. Европа – пограничная страна [Текст] / К. Шлэгель // Вестник Европы. – 2003. – № 9. – С. 56–60.
30. Шпенглер, О. Закат Европы [Текст]: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер // Гештальт и действительность. – М.: Мысль, 1993. – Т. 1. – С. 5 – 20.
31. Янукович, В. Двадцать лет Украины: наш путь только начинается [Текст] / В. Янукович // Зеркало недели. Украина. – 2011. – № 29. – 19 авг.
32. Official website of the European Union [Electronic resource]. – access mode: <http://europa.eu>.
33. Roberts, J.M. The Penguin History of Europe [Electronic resource] / J.M. Roberts. – L.: Penguin Books, 1997. – P. 23. – access mode : <http://www.wpec.ru/text/200705211525.htm>.

Додаток 1. КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ Й ОСНОВНИХ СВОБОД

(Рим, 4 листопада 1950 р.)

(зі змінами від 21 вересня 1970 р., 20 грудня 1971 р., 1 січня, 6 листопаду 1990 р., 11 травня 1994 р.) ETS N 005

Уряди, що підписали дійсну Конвенцію, що є членами Ради Європи, приймаючи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року, з огляду на те, що ця Декларація має на меті забезпечити загальне й ефективне визнання і здійснення проголошених у ній прав,

вважаючи, що метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є захист і розвиток прав людини й основних свобод,

підтверджуючи свою глибоку прихильність основним свободам, які є основою справедливості і загального миру і дотримання яких щонайкраще забезпечується, з однієї сторони, справжно демократичним політичним режимом і, з іншого боку, загальним розумінням і дотриманням прав людини, яким вони прихильні,

сповнені рішучості, як Уряди європейських держав, спонукувані єдиним прагненням і які мають загальну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, зробити перші кроки на шляху забезпечення колективного здійснення деяких прав, викладених у Загальній декларації,

погодилися про нижченаведене:

Стаття 1. Зобов'язання дотримуватись прав людини

Високі Договірні Сторони забезпечують кожному, що знаходиться під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в Розділі I дійсної Конвенції. (Розділ I присвячений правам людини, що захищається Конвенцією. У Розділах II і III приведені механізми створення і функціонування Європейського суду.)

РОЗДІЛ I. Права і свободи

Стаття 2. Право на життя

1. Право кожної особи на життя охороняється законом. Ніхто не може бути навмисне позбавлений життя інакше як у виконання смертного вироку, винесеного судом за здійснення злочину, у відношенні якого законом передбачене таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як порушення дійсної статті, коли воно є результатом абсолютно необхідного застосування сили:

а) для захисту будь-якої особи від протиправного насильства;

б) для здійснення законної затримки або запобігання утечі особи, взятої під варту на законних підставах;

с) для придушення, відповідно до закону, бунта або заколоту.

Стаття 3. Заборона катування

Ніхто не повинен піддаватися ні катуванням, ні нелюдському або принижуючому гідність поведженню або покаранню.

Стаття 4. Заборона рабства і примусової праці

1. Ніхто не повинен утримуватися в рабстві або підневільному стані.

2. Ніхто не повинен залучатися до примусової або обов'язкової праці.

3. Для цілей дійсної статті термін «примусова або обов'язкова праця» не містить у собі:

а) усяку роботу, що звичайно повинна виконувати особа, що знаходиться в ув'язненні відповідно до положень статті 5 дійсної Конвенції або умовно звільнена від такого ув'язнення;

б) усяку службу військового характеру, а в тих країнах, у яких правомірною визнається відмова від військової служби на підставі переконань, - службу, призначену замість обов'язкової військової служби;

с) усяку службу, обов'язкову у випадку надзвичайного стану або нещастя, що загрожують життю або благополуччю населення;

д) усяку роботу або службу, що є частиною звичайних цивільних обов'язків.

Стаття 5. Право на свободу й особисту недоторканність

1. Кожний має право на свободу й особисту недоторканність. Ніхто не може бути позбавлений волі інакше як у наступних випадках і в порядку, встановленому законом:

а) законне утримання під вартою особи, засудженої компетентним судом;

б) законне затримання або арешт особи за невиконання винесеного відповідно до закону рішення суду або з метою забезпечення виконання будь-якого зобов'язання, запропонованого законом;

с) законне затримання або арешт особи, зроблені для того, щоб вона постала перед компетентним органом по обґрунтованій підозрі в здійсненні правопорушення або у випадку, коли маються достатні підстави думати, що

необхідно запобігти здійсненню нею правопорушення або перешкодити їй сховатися після його здійснення;

d) арешт неповнолітньої особи на підставі законної постанови для виховного нагляду або його законний арешт, зроблені для того, щоб вона постала перед компетентним органом;

e) законний арешт осіб з метою запобігання поширення інфекційних захворювань, а також законний арешт душевнохворих, алкоголіків, наркоманів або бродяг;

f) законне затримання або арешт особи з метою запобігання її незаконного в'їзду в країну або особи, проти якої вживаються заходи для її висилки або видачі.

2. Кожному арештованому негайно повідомляються на зрозумілій йому мові причини його арешту і кожне пред'явлене йому обвинувачення.

3. Кожен затриманий або взятий під варту відповідно до підпункту «с» пункту 1 дійсної статті негайно доставляється до судді або до іншої посадової особи, наділеної, відповідно до закону, судовою владою, і має право на судовий розгляд протягом розумного терміну або на звільнення до суду. Звільнення може бути обумовлено наданням гарантій явки в суд.

4. Кожний, хто позбавлений волі в результаті арешту, має право на невідкладний розгляд судом правомірності його арешту і на звільнення, якщо його ув'язнення і утримання під вартою визнано судом незаконними.

5. Кожний, хто став жертвою арешту або утримання під вартою у порушення положень дійсної статті, має право на компенсацію.

Стаття 6. Право на справедливий судовий розгляд

1. Кожний у випадку суперечки про його цивільні права й обов'язки або при пред'явленні йому будь-якого карного обвинувачення має право на справедливий і публічний розгляд справи в розумний термін незалежним і нейтральним судом, створеним на підставі закону. Судове рішення оголошується привселюдно, однак преса і публіка можуть не допускатися на судові засідання протягом усього процесу або його частини з міркувань моралі, суспільного порядку або національної безпеки в демократичному суспільстві, а також коли того вимагають інтереси неповнолітніх або для захисту приватного життя сторін, або — у тій мірі, у якій це, на думку суду, строго необхідно — при особливих обставинах, коли гласність порушувала би інтереси правосуддя.

2. Кожен обвинувачуваний у здійсненні карного злочину вважається невинним доти, поки його винність не буде встановлена законним порядком.

3. Кожен обвинувачуваний у здійсненні карного злочину має як мінімум наступні права:

a) бути негайно і докладно сповіщеним на зрозумілій йому мові про характер і підставу пред'явленого йому обвинувачення;

b) мати достатній час і можливості для підготовки свого захисту;

c) захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним самим захисника або, при нестачі в нього засобів для оплати послуг захисника, користуватися послугами призначеного йому захисника безкоштовно, коли того вимагають інтереси правосуддя;

d) допитувати свідків, що показують проти його, або мати право на те, щоб ці свідки були допитані, і мати право на виклик і допит свідків на його користь на тих же умовах, що і для свідків, що показують проти нього;

e) користуватися безкоштовною допомогою перекладача, якщо він не розуміє мови, використовуваної в суді, або не володіє даною мовою.

Стаття 7. Покарання винятково на підставі закону

1. Ніхто не може бути засуджений за здійснення якого-небудь діяння або за бездіяльність, яке відповідно до дійсного в момент його скоєння національного або міжнародного права не являлося карним злочином. Не може також накладатися покарання більш тяжке, ніж те, що підлягало застосуванню в момент здійснення карного злочину.

2. Дійсна стаття не перешкоджає осудові і покаранню будь-якої особи за здійснення будь-якого діяння або за бездіяльність, що у момент його здійснення являлися карним злочином у відповідності з загальними принципами права, визнаними цивілізованими країнами.

Стаття 8. Право на повагу приватного і сімейного життя

1. Кожний має право на повагу його особистого і сімейного життя, його житла і його кореспонденцій.

2. Не допускається втручання з боку публічної влади в здійснення цього права, за винятком випадків, коли таке втручання передбачене законом і необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки і суспільного порядку, економічного добробуту країни, з метою запобігання безладь або злочинів, для охорони здоров'я або моральності або захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 9. Свобода думки, совісті і релігії

1. Кожний має право на волю думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як індивідуально, так і спільно з другими, публічним або приватним порядком, у богослужінні, навчанні, відправленні релігійних і культових обрядів.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише обмеженням, що передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах суспільної безпеки для охорони суспільного порядку, здоров'я або моральності або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10. Свобода вираження думки

1. Кожний має право вільно виражати свою думку. Це право включає свободу дотримуватись своєї думки і свободу одержувати і поширювати інформацію й ідеї без якого-небудь втручання з боку публічної влади і незалежно від державних кордонів. Дійсна стаття не перешкоджає державам здійснювати ліцензування радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, що накладає обов'язки і відповідальність, може бути сполучене з визначеними формальностями, умовами, обмеженнями або санкціями, що передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або суспільного порядку, з метою запобігання безладь і злочинів, для охорони здоров'я і

моральності, захисту репутації або прав інших осіб, запобігання розголошення інформації, отриманої конфіденційно, або забезпечення авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 11. Свобода зборів і об'єднань

1. Кожний має право на свободу об'єднань з іншими, включаючи право створювати професійні спілки і вступати в них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, котрі передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки і суспільного порядку, з метою запобігання безладь і злочинів, для охорони здоров'я і моральності або захисту прав і свобод інших осіб. Дійсна стаття не перешкоджає введенню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції або адміністративних органів держави.

Стаття 12. Право на одруження

Чоловіки і жінки, що досягли шлюбного віку, мають право одружуватися і створювати родину відповідно до національного законодавства, що регулює здійснення цього права.

Стаття 13. Право на ефективний засіб правового захисту

Кожний, чий права і волі, визнані в дійсній Конвенції, порушені, має право на ефективний засіб правового захисту в державному органі, навіть якщо це порушення було зроблено особами, що діяли в офіційній якості.

Стаття 14. Заборона дискримінації

Користування правами і свободами, визнаними в дійсній Конвенції, повинне бути забезпечене без якої б то ні було дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, приналежності до національних меншостей, майнового положення, народження або за будь-якими іншими ознаками.

Стаття 15. Відмова від дотримання зобов'язань у надзвичайних ситуаціях

1. У випадку війни або при інших надзвичайних обставинах, які загрожують житті нації, кожна з Високих Договірних Сторін може вживати заходів у відмові від її зобов'язань по дійсній Конвенції тільки в тім ступені, у якому це обумовлено надзвичайністю обставин, за умови, що такі міри не суперечать іншим її зобов'язанням по міжнародному праву.

2. Це положення не може бути підставою для будь-якої відмови від положень статті 2, за винятком випадків загибелі людей у результаті правомірних воєнних дій, або від положень статті 3, пункту 1 статті 4 і статті 7.

3. Кожна з Високих Договірних Сторін, що використовує це право відмови, всебічним образом інформує Генерального секретаря Ради Європи про уведені нею міри і про причини їхнього прийняття. Вона також доводить до відома Генерального секретаря Ради Європи про дату припинення дії таких мір і поновленні здійснення положень Конвенції в повному обсязі.

Стаття 16. Обмеження на політичну діяльність іноземців

Ніщо в статтях 10, 11 і 14 не може розглядатися як перешкода для Високих Договірних Сторін вводити обмеження на політичну діяльність іноземців.

Стаття 17. Заборона зловживань правами

Ніщо в дійсній Конвенції не може тлумачитися як означаюче, що яка-небудь держава, яка-небудь група осіб або яка-небудь особа має право займатися будь-якою діяльністю або робити будь-які дії, спрямовані на скасування прав і свобод, визнаних у дійсній Конвенції, або на їхнє обмеження в більшій мері, чим це передбачається в Конвенції.

Стаття 18. Межі використання обмежень у відношенні прав

Обмеження, що допускаються в дійсній Конвенції у відношенні зазначених прав і свобод, не повинні застосовуватися для інших цілей, ніж ті, для яких вони були передбачені.

Додаток 2. МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ І ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

Прийнято 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН.
Док. ООН A/RES/2200 A (XXI)

Держави, які беруть участь у цьому Пакті,
беручи до уваги, що відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру,

визнаючи, що ці права випливають з властивої людській особі гідності,
визнаючи, що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами,

беручи до уваги, що за Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані заохочувати загальне поважання і додержання прав і свобод людини,

беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті,

погоджуються про такі статті:

Частина I

Стаття 1

1. Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

2. Всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного економічного співробітництва, ґрунтованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування.

3. Всі держави, які беруть участь у цьому Пакті, в тому числі ті, що несуть відповідальність за управління несамоверхніми і підопічними територіями, повинні, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право.

Частина II

Стаття 2

1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

2. Якщо це вже не передбачено існуючими законодавчими чи іншими заходами, кожна держава — учасниця цього Пакту зобов'язується вжити необхідних заходів відповідно до своїх конституційних процедур і положень цього Пакту для вжиття таких законодавчих або інших заходів, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті.

3. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується:

а) забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні;

б) забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту;

с) забезпечити застосування компетентними властями засобів правового захисту, коли вони надаються.

Стаття 3

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма громадянськими і політичними правами, передбаченими в цьому Пакті.

Стаття 4

1. Під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави — учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження.

2. Це положення не може бути підставою для якихось відступів від статей 6, 7, 8 (пункти 1 і 2), 11, 15, 16 і 18.

3. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті і використовує право відступу, повинна негайно інформувати інші держави, що беруть участь у цьому Пакті, за посередництвом Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй

про положення, від яких вона відступила, і про причини, що спонукали до такого рішення. Має бути також зроблено повідомлення через того ж посередника про дату, коли вона припиняє такий відступ.

Стаття 5

1. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті.

2. Ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь державі — учасниці цього Пакту на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються в меншому обсязі.

Частина III

Стаття 6

1. Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя.

2. В країнах, які не скасували смертної кари, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить постановам цього Пакту і Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом.

3. Коли позбавлення життя становить злочин геноциду, слід мати на увазі, що ніщо в цій статті не дає державам-учасницям цього Пакту права яким би то не було шляхом відступати від будь-яких зобов'язань, прийнятих згідно з постановами Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього.

4. Кожен, кого засуджено до смертної кари, має право просити про помилування чи про пом'якшення вироку. Амністія, помилування або заміна смертного вироку можуть бути даровані в усіх випадках.

5. Смертний вирок не виноситься за злочини, вчинені особами, молодшими за вісімнадцять років, і не виконується щодо вагітних жінок.

6. Ніщо в цій статті не може бути підставою для відстрочення або недопущення скасування смертної кари будь-якою державою-учасницею цього Пакту.

Стаття 7

Нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поведженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим досліддам.

Стаття 8

1. Нікого не можуть держати в рабстві: рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

2. Нікого не можуть держати в підневільному стані.

3. а) нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці;

b) в тих країнах, де у вигляді покарання за злочин може призначатися позбавлення волі, зв'язане з каторжними роботами, пункт 3 (а) не вважається перешкодою для виконання каторжних робіт за вироком компетентного суду, що призначив таке покарання;

с) терміном «примусова чи обов'язкова праця» в цьому пункті не охоплюється:

d) будь-яка не згадана в підпункті (b) робота чи служба, котру, як правило, повинна виконувати особа, що перебуває в ув'язненні на підставі законного розпорядження суду, або особа, умовно звільнена від такого ув'язнення;

e) будь-яка служба військового характеру, а в тих країнах, де визнається відмовлення від військової служби з політичних чи релігійно-етичних мотивів, будь-яка служба, передбачена законом для осіб, що відмовляються від військової служби з таких мотивів;

f) будь-яка служба, обов'язкова у випадках надзвичайного становища або лиха, що загрожують життю чи благополуччю населення;

g) будь-яка робота чи служба, що входять до звичайних громадських обов'язків.

Стаття 9

1. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою. Нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, які встановлено законом.

2. Кожному заарештованому повідомляються при арешті причини його арешту і в терміновому порядку повідомляється будь-яке пред'явлене йому обвинувачення.

3. Кожна заарештована або затримана за кримінальним обвинуваченням особа в терміновому порядку доставляється до судді чи до іншої службової особи, якій належить за законом право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення. Тримання під вартою осіб, які чекають судового розгляду, не має бути загальним правилом, але звільнення може ставитись у залежність від подання гарантій явки на суд, явки на судовий розгляд у будь-якій іншій його стадії і, в разі необхідності, явки для виконання вироку.

4. Кожному, хто позбавлений волі внаслідок арешту чи тримання під вартою, належить право на розгляд його справи у суді, щоб цей суд міг невідкладно винести постанову щодо законності його затримання і розпорядитися про його звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто був жертвою незаконного арешту чи тримання під вартою, має право на компенсацію, якій надано позовної сили.

Стаття 10

1. Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі.

2. а) Обвинувачені у випадках, коли немає виняткових обставин, поміщаються окремо від засуджених, і їм надається окремий режим, що відповідає їх статусу незасуджених осіб.

б) обвинувачені неповнолітні відокремлюються від повнолітніх і в найкоротший строк доставляються до суду для винесення рішення.

3. Пенітенціарною системою передбачається режим для ув'язнених, істотною метою якого є їх виправлення і соціальне перевиховання. Неповнолітні правопорушники відокремлюються від повнолітніх, і їм надається режим, що відповідає їх віку і правовому статусу.

Стаття 11

Ніхто не може бути позбавлений волі на тій лише підставі, що він не в змозі виконати якесь договірне зобов'язання.

Стаття 12

1. Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання.

2. Кожна людина має право покидати будь-яку країну, включаючи свою власну.

3. Згадані вище права не можуть бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, які передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших і є сумісними з іншими правами, визначеними в цьому Пакті.

4. Ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд у свою власну країну.

Стаття 13

Іноземець, що законно перебуває на території будь-якої держави—учасниці цього Пакту, може бути висланий тільки на виконання рішення, винесеного відповідно до закону, і, якщо імперативні міркування державної безпеки не вимагають іншого, має право на подання доводів проти свого вислання, на перегляд своєї справи компетентною властю чи особою або особами, спеціально призначеними компетентною властю, і на те, щоб бути представленим для цієї мети перед цією властю, особою чи особами.

Стаття 14

1. Всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або частину його з міркувань моралі, громадського порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві, або коли того вимагають інтереси приватного життя сторін, або — в тій мірі, в якій це, на думку суду, є строго необхідним, — при особливих обставинах, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя; однак будь-яка судова постанова в кримінальній або цивільній справі повинна бути публічною, за винятком тих випадків, коли інтереси неповнолітніх вимагають іншого чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми.

2. Кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом.

3. Кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії на основі цілковитої рівності:

a) бути терміново і докладно повідомленим мовою, яку він розуміє, про характер і підставу пред'явленого йому обвинувачення;

b) мати достатній час і можливості для підготовки свого захисту і спілкуватися з обраним самим ним захисником;

c) бути судженим без невинуваченої затримки;

d) бути судженим в його присутності і захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника; якщо він не має захисника, бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника в будь-якому разі, коли інтереси правосуддя того вимагають, безплатно для нього в усякому такому випадку, коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника;

e) допитувати свідків, які дають проти нього показання, або мати право на те, щоб цих свідків було допитано, і мати право на виклик і допит його свідків на тих самих умовах, які існують для свідків, що дають показання проти нього;

f) користуватися безплатною допомогою перекладача, якщо він не розуміє мови, використовуваної в суді, або не говорить цією мовою;

g) не бути приневоленим до давання свідчень проти самого себе чи до визнання себе винним.

4. Щодо неповнолітніх процес повинен бути таким, щоб враховувались їх вік і бажаність сприяння їх перевихованню.

5. Кожен, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищестоящою судовою інстанцією згідно з законом.

6. Коли будь-яку особу остаточним рішенням було засуджено за кримінальний злочин і коли винесений їй вирок був потім скасований або їй було даровано помилування на тій підставі, що якась нова чи нововиявлена обставина незаперечно доводить наявність судової помилки, то ця особа, котра зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує компенсацію згідно з законом, коли не буде доведено, що зазначена невідома обставина не була свого часу виявлена виключно або частково з її вини.

7. Ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він уже був остаточно засуджений або виправданий відповідно до закону і кримінально-процесуального права кожної країни.

Стаття 15

1. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якоїсь дії чи упушення, що, згідно з діючим на момент його вчинення внутрідержавним законодавством або міжнародним правом, не були кримінальним злочином. Так само не може призначатися більш тяжке покарання, ніж те, яке підлягало застосуванню на момент вчинення кримінального злочину. Якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш легке покарання, дія цього закону поширюється на даного злочинця.

2. Ніщо в цій статті не перешкоджає відданню під суд і покаранню будь-якої особи за будь-яке діяння чи упушення, що на момент вчинення були кримінальним злочином згідно з загальними принципами права, визнаними міжнародним товариством.

Стаття 16

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 17

1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його життя або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію.

2. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань.

Стаття 18

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань.

Стаття 19

1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів.

2. Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір.

3. Користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними:

а) для поважання прав і репутації інших осіб;

б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Стаття 20

1. Будь-яка пропаганда війни повинна бути заборонена законом.

2. Будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом.

Стаття 21

Визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб.

Стаття 22

1. Кожна людина має право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цим правом для осіб, що входять до складу збройних сил і поліції.

3. Ніщо в цій статті не дає права державам, які беруть участь у Конвенції Міжнародної організації праці 1948 року щодо свободи асоціацій і захисту прав на організацію, приймати законодавчі акти на шкоду гарантіям, передбаченим у зазначеній Конвенції, або застосувати закон так, щоб завдавалося шкоди цим гарантіям.

Стаття 23

1. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства і держави.

2. За чоловіками і жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на одруження і право заснувати сім'ю.

3. Жоден шлюб не може бути укладений без вільної і цілковитої згоди тих, що одружуються.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, повинні вжити належних заходів для забезпечення рівності прав і обов'язків обох з подружжя щодо одруження, під час перебування в шлюбі і при його розірванні. В разі розірвання шлюбу має передбачатися необхідний захист усіх дітей.

Стаття 24

1. Кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі, як малолітньої, з боку її сім'ї, суспільства і держави.

2. Кожна дитина повинна бути зареєстрована негайно після її народження і повинна мати ім'я.

3. Кожна дитина має право на набуття громадянства.

Стаття 25

Кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в статті 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;

б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців; с) допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби.

Стаття 26

Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону.

В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини.

Стаття 27

У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.